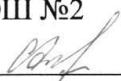

**МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ ТЫВА
УПРАВЛЕНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ УЛУГ-ХЕМСКОГО КОЖУУНА
МБОУ СОШ № 2 г.ШАГОНАР**

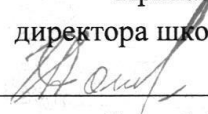
СОГЛАСОВАНО

с зам. директора по УВР МБОУ
СОШ №2

_____
Бавун-оол С.Д.
от «30» августа 2023 г.

УТВЕРЖДЕНО

Приказом
директора школы

_____
Чадамба Г.Г.
Приказ №_259/1 от «30»
августа 2023 г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

учебного предмета «Тыва чогаал» (Базовый уровень)

для обучающихся 5-9 классов

г. Шагонар 2023

Тайылбыр бижик

5-ки класска төрөөн чогаал эртеминге таарыштыр кылдырган ажилчын программа ортумак ниити өөредилгеге хамаарыштыр РФ-тиң ФКӨС-түн, Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының сүмелээни Национал школа хөгжүдөр институтунун 2012 чылда үндүргени «Төрөөн чогаалга күрүне стандартының», “Тыва аас чогаалы болгаш литература” ниити өөредилге черлериниң 5-11 класстарына чижек программаның сорулгаларына болгаш негелделеринге дүүштүр кылган.

Школага тыва аас чогаалы болгаш литератураны өөредириниң сорулгалары

Өөредилгиз:

- чогаал сөзүглелиниң тургузуун, уран-чеченин, ооң дылының онзагай талаларын, идея-тематиктиг утказын, композициязын ханы сайгартып;
- чогаалдың теориязының эге билиглеринге даянып, чечен чогаалдың аймаан, жанрын, хевирин, ооң бижиттинген төөгүзүн чыып;
- чечен чогаалдың онзагайын уран чүүлдүн өске хевирлери-биле деңнеп, орус болгаш өске-даа чоннарның литературазында тыва чогаалдарның идея-тематиказы-биле хөөннеш уткалыг чогаалдарны деңнеп;
- чогаал сайгарарына ажыглаар янзы-бүрү медээ-сүмелерни (Интернет четкизи, словарьлар, библиографтыг справочниктер, энциклопедиялар) ажыглап сайгарарын өөредир.

Сайзырадыр:

- уругларның амыдыралче бот-тускайлаң медеделдиг көрүжүн хевирлеп, чогаадыкчы арга-шинээн;
- аас болгаш бижимел чугааны делгеренгей, утказына дүүштүр шын ажыглап, сайгарарын сайзырадыр.

Кижизидилгелиг:

- сагыш-сеткили байлак, мөзү-бүдүжү чаагай, эптиг-чөптүг;
- кижилерге, төрөөн черинге, бойдузунга ынак, хумагалыг;
- хамааты бот-медерели бедик; ада-чурт төөгүзүн үнелеп билир;
- номчулгага сонuurгалдыг, чогаадыкчы езу-биле боданып, бодунуң туружун амыдыралдың кандыг-даа байдалында камгалап билир кижини кижизидер.

Төрөөн чогаал эртемин өөренириниң ФКӨС негелделери-биле түннелдери

Бот-тускайлаң түннелдери: өөреникчи бодунуң үзел-бодалын, туружун бот-тодарадып, бот-сайзырадып, идепкейжидип, сорулгазына дүүштүр медеделдиг бот-углап билири; өөренириниң чугулазын, чаа билиглер шингээдип алырының, кандыг үре-түннелдиг болурун медеделдии-биле угаап билири; аймак чоннар аразына хуузунда хамааты туружун илередип, хоойлуу-дүрүм

ёзугаар бадыткап; амыдыралчы планнарын тургузуп, ону боттандырынче угландырып билири, ниитилелдин чаңгыс аай россияжи үзел-бодалдыг хөгжүлдесин медресеп, хүлээп көөрү; ниитилелдин амыдыралынга бот-тускайлаң харыысалгалыг болуру.

Предметтиг түннелдери: чогаал эртемни өөренириниң онзагайын, чугулазын медреселдиг билип алырынче; чаа билиглерни чедип алырының янзы-бүрү аргаларын өөрениринче; теориялыг билиглерни шингээдип, херек кырында ажыглап, эртем нзузу-биле угаап боданырын хевирлээринче; эстетиктиг көрүштүг болурунче; келир үеде бот-хуузунуң ажил-херекчи байдалдарынче угландырып эртемни ханы өөренири.

Метапредметтиг түннелдер: Метапредметтиг түннелдерниң кол үндесини уругларның медреселер-биле ажылдап билириниң азы ниити чүүлден чугула бодалды *ылган, сайгарып, хүлээп* ап көөрүнүң эге базымнарын кылыры болбушаан, эртемнер аразының харылзаалыын илередири; өөреникчилерге чогаал эртемни өске эртемнерниң теория- практиктиг билиглери-биле холбап өөредири, өөренириниң бот-тускайлаң, коммуникативтиг (харылзаа тудуп, чугаалажып билириниң), регулятивтиг (бот-угланыышкынныг), чаа билиг алырының аргаларын шингээттирери.

Тыва аас чогаалы болгаш литература эртеми, оларның өөредиглиг ужур-утказының чамдык методиктиг айтырыглары

ТЫВА ЧОГААЛ ЭРТЕМИ – республиканың школаларында өөредилге-кижизидилге айтырыын шиитпирлээринге эргежок чугула, өзек эртемнерниң бирээзи. Тыва чогаал чоннуң байлак аас чогаалындан ужуун алган сөстүң уран чүүлү, мөзү-шынар хевирлээриниң кол чепсээ.

Бурунгудан бээр ада-өгбелериниң арттырып кааны аас чогаалы, сөстүң уран чүүлү чүс-чүс чылдардан бээр ниитилел амыдыралында болуп турар болушкуннар-биле холбаалыг, үндесин дазылдыг, ол дыл, чогаал эртемниң сайзыраарынга, тыва литератураның, культураның хөгжүлдесинге улуг ужур-дузалыг, харын-даа бүгү тыва чоннуң бурунгаар көрүштүг сайзыраарынга, төөгүнү камгалап арттырарынга онза чугула салдарлыг.

Тыва чогаал төөгүнү камгалап арттырарынга чугула, өзүп орап салгалдың мөзү-шынарын хевирлээринге онза чугула рольду ойнап чоруур. Тываның чогаалчыларының бижээни амыдыралчы, төөгүлүг чогаалдары сценага боттанып, көрүкчүлерге эстетиктиг таалады берип чоруур.

Литература бүгү талалыг сайзыраңгай, бедик культуралыг, төрөөн болгаш хөй националдыг Россия чоннарының культуразын, ооң байлаан, найыралын үнелеп билир; чараш мөзү-бүдүштүг, бодунуң үзел-бодалын, хамааты туружун камгалап шыдаар дыл-домаа сайзыраңгай хамааты кижини хевирлээр күштүг, аргалыг, бодунга болгаш долгандыр хүрээлелге чөптүг хамаарылгалыг, шүгүмчүлелдиг болурун чечен чогаал кижизидер. Чечен чогаалды ханы сайгарып номчууру угаап-боданырының арга-шинээн сайзырадыр, чогаалчының делегейи-биле, ооң чогаал бижиир аян-хөөнү-биле чоок таныжары болур.

Чогаал делегейи-биле харылзаа уругларны орус болгаш делегей литературазының шылгараңгай чогаалдары-биле таныжарыңга, тыва чогаалды кожа-хелбээ чоннарның чогаалдары-биле деңнеп сайгарарыңга, оларның чоок болгаш ылгалдыг талаларын тодарадып өөрөдиринге чогуумчалыг байдалды тургузуп бээр..

Тыва чогаалдың өзээн национал литератураның алдын фондузунда кирген чогаалдар тургузуп турар.

Уран сөс чүгле сеткил хөлээшкинни оттурар эвес, сөстүң онзагай чаражын, ханы утказын медеделди-биле сайгарып билиринге чаңчыктырар. Чечен чогаал сайгарылгазы төөгү, философия, психология, педагогика, уран чурулга эртемнери-биле чергелештир күүсеттинер.

Уругларның чугаа сайзыралыңга, чугаа культуразыңга, хөй-ниити харылзажылгага тыва чогаал эртемниң салдары улуг. Чечен чогаал дылы дыл эртемниң бүгү адырлары-биле холбаалыг болганда, уруглар сөстүң эстетиктиг функцияларын долу сайгарып билир болур ужурлуг. 6-ки класска чогаал дугайында өөрөнгөн билиглерин улам сайзырадып, чаа өөрөдилге номундалитература теориязыңга хамаарыштыр берген билиглерни шингээдир.

Чогаал теориязыңга хамаарышкан айтырыгларны делгем, өске литературалар-биле чергелештир өөрөдири.

5-ки класска чогаал уруглар сайгарылгазын *тематиктиг принципке* даянып кылыр, чогаал «жанры» болгаш аймактар деп билиглерге даяныр.

Ажыглаар педагогтуг технологиялар: чаңчылчаан болгаш чаа үениң технологиялары, медээ-коммуникативтиг технология, кадыкшылды камгалаарының, оюннарлыг технология, проектилиг технология болгаш өске-даа.

Методтар: шинчилел, дилеп тыварының, көргүзүг, проектилиг метод, индукция, анализ, синтез, деңнелге, башкының сөзү, беседа, хайгаарал, өөреникчилерниң бот-тывынгыр ажылы, көргүзүп тайылбырлаарының методу, дилеп тыварының, төлевилел методу, чогаадыкчы номчулга.

Аргалар: билдинмес айтырыгларга харыыны боттары дилеп тывар, шийтпирлээр ужурлуг айтырыгларга даяныр схема-план тургузары, интернеттен тыпкан факт-материалдар-биле ажилдаары.

Класстан дашкаар ажилдар: бот-тускай ажилдар, бөлүктөп ажилдаары, ниити ажилдаары.

Кичээлдерниң чижек хевирлери: Кичээл- «дүлнүүшкүн», кичээл- «ажыл-херекчи оюн», кичээл-конференция, кичээл-концерт, театр-кичээл, бөлүктөп ажилдаарының кичээли, кичээл-чогаадыкчы отчет, кичээл-чогаадылга, кичээл-түңнел, кичээл-таныжылга, кичээл-фантазия, кичээл-демнежилге, СТМ-кичээл дээш о.ө.

Темалыг бөлүктөр аайы-биле шактарның хуваалдазы:

Кирилде кичээл

1-ги кезээ. Эгээртинмес эртинне-байлак – аас чогаалы

- 2-ги кезээ. Аас чогаалындан ужукталгаш
- 3-кү кезээ. Чаштар делегейинин көрүнчүү
- 4-кү кезээ. Хуулгаазынар делегейи
- 5-ки кезээ. Ыдыктарым.
- 6-гы кезээ. Тиилелгениң сылдыстары
- 7-ги кезээ. Дириг амытаннар делегейи

5-ки класстың өөреникчилериниң шиңгээдир кол билиглери болгаш мергежилдери:

5-ки классты доозуп тура, өөреникчилер

- үлегер домак болгаш тывызыктыкты аас болгаш бижимел чугаага ажыглап билир;
- чогаалдардан алдынган үзүндүлөргө аттарны чогаадып, цитаталыг планны тургузуп билир;
- номчаан чогаалдарының кол-кол болуушкуннарын, аразында харылзааларын тодарадып шыдаар;
- шээжи-биле өөрөнгөн чогаалдарын шын аянныг, тода чугаалап билир.
- өөрөнгөн чогаалдарының утказын болгаш ында болуушкуннарны дес-дараалай чугаалаар болгаш оларга презентацияны тургузар;
- чогаалда чуруттунган кол болгаш ийиги чергениң маадырларын тодарадып, оларга аас болгаш бижимел характеристикаларны бээр;
- өөрөнип эрткен сөзүглелдериниң уран-чеченин сайгарбышаан, оларның ужур-дузазын тайылбырлап шыдаар;
- чогаалдың утказын чугаалаарының аңгы-аңгы хевирлерин (делгеренгей, шилилгелиг, допчулай) чорудуп билир;
- номчаан чүүлүнге бодунуң хамаарылгазын илеретпишаан, кыска үнелелди бижип шыдаар;
- өөрөнгөн чогаалдарыңа аас болгаш бижимел ажылдарны күүседип билир;
- словарьларны ажыглап билир болгаш оларны номчаан чогаалдарыңа хамаарыштыр чөптүг ажыглаар;
- немелде литература-биле база улуг улустуң медээлери-биле ажылдап билир болур ужурлуг.

ЧИЖЕК ТЕМАТИКТИГ ПЛАННААШКЫН

5 К Л А С С

Кирилде кичээл (1 шак)

Чечен чогаалдың янзы-бүрү хевирлеринге чогаалчы кижиниң амыдырал дугайында бодаашкыннары, угаадылары болгаш хамааты туружу илерээн турар дээрзин өөреникчилерге билиндирер. Чечен чогаалдың ылгавырлыг демдектери болур уран-чечен аргалар дугайында болгаш ооң эстетиктиг үнезиниң дугайында тайылбыр бээри. Ниитилелге болгаш кижилерниң амыдыралынга чечен чогаалдың ужур-дузазының дугайында чугаа. Чечен чогаалга эрткен, амгы болгаш келир үелерни чуруп көргүзериниң онзагайларын тайылбырлаары.

Ном дугайында чугаа. С.А. Сарыг-оолдун “Ном” деп шүлүүнде «улуг, мерген, чаагай чырык угаанныглар-биле кады чурттаарынга херек», «угаан билиг далайы – ном» дээн сөстөрүн сайгарары. Номну канчаар чогаадып, парлаарынга белеткеп, үндүрериниң дугайында эге билиглерни бээри. Номнун тургузукчулары: автор, чурукчу, редактор, корректор, өрүкчү болгаш оон-даа өскелер дугайында чугаалап, 5-ки класстың өөредилге номунун тургузуу болгаш утказын кысказы-биле тайылбырлаары.

Ю. Ш. Кюнзегеш «Сиген шөлүндө» (1 шак)

Шүлүкте күш-ажыл темазын болгаш тыва көдээ амыдыралдың советтиг үеде чаартылгазын чырытканы. Колхоз, колхозчу, бригада деп сөстөрүн утказын, эрткен үе-биле холбап, өөреникчилерге тайылбырлаары. Деңнелгелерни ажыглаанының чедимчелии. Чайгы күшажылчы хүннүң канчаар эртип бар чыдарын онзагай чараш чуруп көргүскени.

Словарь-фразеологтук ажыл: ширтек, сырып, карбап, шалыыш, көгээр, богаа кадыыр, бир шиң.

С.А. Сарыг-оол «Эдер амытаннар» (“Ангыр-оолдун тоожузу” деп тоожудан эге) (1 шак).

Эгеде бойдус биле кижилерниң амыдыралының сырый харылзаазын болгаш көшкүн тыва амыдыралдың чурумалдарын көргүскени. Чылдың үезиниң аайы-биле эдер амытаннар – куштарның ырлажып кээрин тодаргайлап бижээни. Ук чугааларның кижизидилгелиг болгаш амыдыралчы утказы. Чогаалда овор-хевирлер. Кырган-аваның овору. Маадырның сонуургаачал, эскериичел аажы-чаңын чурааны. Дылының уран-чечени. Улустун аас чогаалының хевирлерин канчаар ажыглааны.

Словарь-фразеологтук ажыл: сарыг-бүрү, чаак тырта бээр, куруяк чай, шай согаажы, челе, бүлгээр, хептелдир, молдурук.

Чогаал теориязы. Деңнелге дугайында билиг (1 шак).

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар: С. Пюрбю «Эртен». Ю. Кюнзегеш «Төрээн чуртумнун хүнү». О. Сувакпит «Тываның күзү». Б. Ринчен «Күскү хову» (моол дылдан очулга).

I кезээ. Эгээртинмес эртине-байлак – аас чогаалы

Чогаал теориязы. Аас чогаалы – эрте-бурунгуунуң сагыш-сеткил культуразының шыгжамыры. Аас чогаалының тывылганы, нептерээни, хевирлери, ужур-дузасы (1 шак).

Аас чогаалының биче жанрлары. Уруглар аас чогаалы: өпей ырлары, көгүдүглер, оюн үдээн чугаалар, дүрген чугаалар, узун-тыныш, тывызыктар, үлегер домактар. Тоол – аас чогаалының бир хевири. Тоолдуң хевирлери, темаларының хөй янзылыгы. Тоолдарның чаңчылчаан эгези болгаш төнчүзү, өөредиглии болгаш амыдыралчы үндезини. Тоолдарның уран-чечениниң онзагайы. Уран чүүлдуң өске хевирлери-биле харылзаазы. Сураглыг тыва тоолчулар. Оларның намдары. Тыва тоолдарның кол чыындылары, оларны тургусканының төөгүзү.

Анаа тоолдар «Балыкчы Багай-оол» (1 шак). Аас-кежик дугайында чоннуң күзел-бодалы, шынның тиилээринге оларның бүзүрели. Багай-оол биле Алдын даңгынааның оворхевирлери. Хааннарның болгаш ламаның чазый-чилбизин, кара сагыштыын көргүскени.

Словарь-фразеологтуг ажыл: шавылыг, сагыл-саңмарлыг, шо, хүрүм, төре, сандан, хылдың кырында, бижектиң бизинде.

«Чаңгыс ой аъттыг үш алышкы» (1 шак). Бөдүүн чоннуң тывынгыр, сагынгыр, кижизиг чоруун үш алышкының овор-хевирин дамчыштыр илереткени болгаш оларның амыдыралын көргүскени.

Словарь-фразеологтуг ажыл: ээремчик, ширтек, байбың, ушкажыңдиргелип, коя, билигжи улус, аржаң-коржаң арага,, айга-тойга, чоржакталган дош, карачал кижиги, паштың арагазы.

Дириг амытаннар дугайында тоолдар «Чеди иелиг Чес-Мыйыс» (1 шак). Тоолдуң утказының «Аваларның сөзүн дыңнаваaska – азарының демдээ, улугларның сөзүн тооваска – улчуурунунуң демдээ» деп үлегер домак-биле каккылажып турары.

«Кускун биле Үгү» (1 шак).

Тоолдуң идея-темазы. Ооң киржикчилериниң овор-хевирлерин дамчыштыр хөөрем, мактаныкчы чорукту кочулап, буруу шапканы. Тоолдуң уран-чечени, диалогтарның ажыглалының онзагайы. Хуулгаазын тоолдар Хуулгаазын тоолдарның социал-төөгүлүг үндезиннери. Оларда мөзү-шынар темазын, кижиниң күштеринге, билиинге бүзүрелди көргүскени.

«Тос оолдуг Доктагана кадай» (1 шак). Тоолда эртем-билигниң, ону шын ажыглаарының амыдыралга херектиин көргүскени. Кижилерниң чаңгыс эви, быжыг тура-соруу болгаш демниг күжениншикиннери кандыг-даа бергелерни ажып эрте бээр деп идеяны илереткени.

Словарь-фразеологтуг ажыл: харбап-шүүреп, муңзавас, талхөвээ кызытпа, дизе, олбук-кудузун, хоо-домбуга, аът-бажы очурлуг, баарыыл, тос айлык чер, ширээ, караамның шоо, дадаазын.

«Тос шилги аъттыг Өскүс-оол» (1 шак). Тоолда кижиниң кижизиг чоруун, күш-ажылга ынаан, ак сеткилдиин, шынчызын алдаржытканы.

Хааннарның алыксак-чиксээн, каржызын, карачал кижилерге багай хамаарылгазын, бот тогдунарын көргүскени.

Словарь-фразеологтук ажыл: хоо, маак, кода-сүме, хаа, дапсы чаныы, дүл, шивишкин, таңмак, колду.

Үлегер домактар болгаш чечен сөстөр (2 шак).

Үлегер домактар болгаш чечен сөстөрдө кижиниң амыдырал-чуртталгазының дугайында тыва улустуң үзел-бодалының илерээшкини. Үлегер домактарны тема аайы-биле бөлүктээри, оларның тургузуу болгаш ажык-дузазы. Чаа үлегер домактар.

Чогаал теориязы. Үлегер домактар болгаш чечен сөстөр дугайында билиг (1 шак). Үлегер домактарның, чечен сөстөрниң дөмей болгаш ылгалдыг талалары, тургузуу, дылының тода, чиге болгаш чечени, сойгалакчы, шоодукчу салдары, идея-эстетиктиг салдарының дээштии. Оларның кол-кол темалары.

Тывызыктар (2 шак).

Тывызыктар – чоннуң чогаадылгазы, тывынгыр угаанының илерээшкини. Тывызыктарның уран-чечени, тема аайы-биле бөлүктээшкини. Чаа тывызыктар.

Чогаал теориязы. Тывызыктар дугайында билиг (1 шак). Тывызыктың тывылганы, тематиказы, дылы, оларның ужур-дузазы. Оларның ыдарының болгаш тыварының аргалары: ыдары, баажызы, тывары, догааштырары.

Немелде номчулгага сүмелзээн чогаалдар: Алдан ала чылгылыг Алаадай-Мерген. Ашак биле Парлар. Баазаңайның тоолдары (шилиир). Ирей, кадай биле Алдын кушкаш. Тыва улустуң тывызыктары. Тывыңарам. Чоннуң чечени (шилиир). Ч. Таксами «Чалгаа байлаң» (очулга, шилиир). Делегей улустарының тоолдары (очулга, шилиир).

II кезээ. Аас чогаалындан ужукталгаш...

К-Э. К. Кудажи “Кым эң ажыктыгыл?” (1 шак).

Черлик болгаш азырал амытаннарның чугаалажыгларын дамчыштыр оларның ажык-дузазын, аажы-чаңын, быт-даажын чогаалчының чечен мерген илереткени. Тоол байдалы биле диригжидилге аргазын ажыглааш, кижилерниң аажы-чаңында мактаныкчы чорукту сойгалааны. Улустуң аас чогаалы-биле харылзаазы.

Словарь-фразеологтук ажыл: сырбык, депшилдир, сая-сая, шииткекчи, дойтук, чаргычылар, коржаа, эзимниң чингини, черзи, дээжилери, илби-шидилиг.

М.С. Эргеп «Чартык арбай» (1 шак).

М.С. Эргептиң уругларга бижээн тоолдары. Тоолдуң фольклорлуг үндезини. Кырган-ачазының ийи алышкының дугайында чугаазының өөредиглиг ужур-утказы. Чартык арбайның үнезин алышкыларның аңгы-аңгы кылдыр хүлээп алганы. Оолдарның овор-хевири, аажы-чаңы. Чогаалдың

бижиттингениниң онзагайы. Чогаалда тоол болгаш чечен чугаа аяннарын ажыглааны. Мөзү-шынар проблематиказын көдүргени.

Словарь-фразеологтуг ажыл: шоңнап каан арбай, хоолу-чемиш, аштаан кодузу, өс, хайыралыг, хоор-тараа, аймак, будаңнап болбас.

Ч. Чүлдүм «Тарааның тывылганы» (1 шак).

Чогаалдың идея-темазы, фольклорлуг үндезини. Кайгал эрниң тывынгыр, эрес-дидим чоруунуң ачызында, Тывага тарааның канчап тыптып келгенин чедимчелиг дамчытканы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: кадагааты чурт, тодуг-догаа, хоолулуг чем, кыдыг-кызыгаар даамалдары, соруул, ак-тараа.

С.Сүрүң-оол «Карактар дугайында маргылдаа» (1 шак).

Тоолчургу байдалды литературлуг аргалар-биле ажыглап, чедимчелиг чуруп көргүскени. Аннарның диалогтарын дамчыштыр мөзүшынар темазын көдүргени. Адыгның овор-хевириниң онзагайы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: дастагар, шывыраш, далчыр, хыыгайнып, шиидер, карактарын чидидиткеш, чүк быдарады.

М. Эргеп «Хек чүге ыраажы болганыл?» (1 шак).

Тоолда мөзү-шынар тема дамчыштыр ажы-төлүн диригге каап чоруур иелерни сойгалавышаан, кагдырган ажы-төлдүң авага мөңгө, шынчы ынакшылын Хектиң овор-хевирин дамчыштыр көргүскени.

Словарь-фразеологтуг ажыл: ийлеп, өскүссүрел, бодарап, хүргүл, чыргалдыг, сырынналдыр, түрегдел.

Чогаал теориязы. Авторлуг тоолдар дугайында билиг (1 шак).

Авторлуг тоолдарның улустуң тоолдарындан ылгалы. Авторлуг тоолдарның бижиттингениниң бот-тускайлаң аяны. Тоолдардан сюжеттерниң, маадырларның, хуулгаазын чүүлдерниң үегерлээшкини. Тыва литературада эң билдингир авторлуг тоолдарның чижектерин киирери.

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар: К.Ч. Тоюң “Самдар-оол биле Бөрү”. С.С. Сүрүң-оол «Хунажык». В.Б. Сагаан-оол «Дүктүг-Ары биле Дойду-Кушкаш». П. Ершов «Мөгенниг аътчыгаш» (очулга).

О.Ө. Сувакпит «Арзылаң биле Пар» (1 шак).

Басняның кол тема, идеязы. Арзылаң биле Парның овор-хевирлерин дамчыштыр кижилерниң ажылга хамаарылгазында чөрүлдээни, ажылдың шынарының дугайында айтырыгны көргүскени. Басняның тургузуу. Дылының уран-чечени.

Словарь-фразеологтуг ажыл: кедизин, амдыызының, делгевиткен, байгы.

С.С. Серен «Ном биле Портфель» (1 шак).

Басняда бардам, мактаныкчы кижилерни уран-чечен аргалар-биле сойгалап көргүскени. Чогаалда диригжидилгени ажыглааны.

Словарь-фразеологтуг ажыл: чык долу иштиг, доктаал, саавыр, серемчи, баш мээзи.

Л.Х. Иргит «Теве» (1 шак). Кижилерниң чазый, хоптак чоруун уран-чечени-биле сойгалап көргүскени. Басняның тургузуу, кижизидикчи утказы. *Словарь-фразеологтуг ажыл:* мөгеннер, бөрбек, кертикпей, кегженир, ажай Теве.

Чогаал теориязы. Басня дугайында билиг (1 шак). Басняның тургузуу. Кол маадырларның омур-хевирлерин чуруурунун аргазы. Дылының уран-чечени. Тыва литературада басня бижип чоруур чогаалчылар. Делегейде сураглыг басня чогаадыкчылары.

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар: В.Л. Эренчин «Ийи өңнүк». Ю.Ш.Кюнзегеш «Үгү биле Койгун». С.С. Сүрүң-оол «Адан биле Шил». М.Б. Доржу «Кымыскаяк». И.А. Крылов «Каарган болгаш Дилги».

III кезээ. Чаштар делегейиниң көрүнчүү Л.Б. Чадамба «Аян-чорук» (3 шак). «Аян-чорук эгелээн», «Ужар», «Кайгамчык-ла», «Азас» Л.Б. Чадамбаның уругларга чогаалдары. Тоожунун идея-тематиказы. Кол маадырлар Марат Агбаанович биле Чаңчаар ирейниң омурхевирлериниң онзагайы. Бичии уругларның омур-хевирлери. Улустун аас чогаалы-биле харылзаазы, уран-чечени.

Словарь-фразеологтуг ажыл: пароход өртээли, теплоход, хүн чүгүрүү, ооң садыбызынга, аскымнаан, рация, катерлер, моторлуг хеме, хемчи, дизиглиг сал, сын бажы, хемниң адырыктары, лилия чечектери, сүт-бараан фермазы.

Чогаал теориязы. Эпитет дугайында билиг (1 шак).

О.К. Саган-оол «Эжишкилер» (1 шак). Чечен чугаада феодалдыг Тывага бичии хөлечик уругларның берге амыдыралы. Оларның эп-найыралы, бот-боттарын деткижери. Төмүрнүн, Маадырның омур-хевирин чуруп көргүскени. Пейзажтын чогаалдын идея-тематиказын илередиринге ужурдузазы. *Словарь-фразеологтуг ажыл:* мээс, шончалай, шыдажырының савазы, эрин ажа берген, тевии, карбаш, савааш, хевирип алгаш, караа шуруланы берген, чоннун чоон оруу, амыдыралдын чалгыглары, эки эштиишкин.

Чогаал теориязы. Пейзаж дугайын билиг (1 шак)

О.Ө. Сувакпит «Аът чарыжы» (1 шак). Тыва кижиниң аътка хамаарылгазын авторнун бичии оолдун омурхевирин дамчыштыр илереткени. Оолдун аът чарыжыга төлептиг киржилгезин, ооң психологтуг байдалын чогаалчының чедимчелиг дамчытканы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: чүгүрүк аъттарны соодуп, аът мунукчузу, комдуландыр соодуп каан аът, ревсомолчулар, аът чазакчызы, муңгаш-дын, агаарга үргүдүп.

М.С. Эргеп «Өдүгенде чайлаг» (4 шак). «Дүнеки коргуушкуннар», «Ыдыктыг чаңчыл», «Бүгү кежик – Чер-Иеде», «Изиг маргылдаалыг кичээлдер», «Аъттаныштым». Тожу чонунун бир янзы амыдырал-чуртталгазын, оларның чурттап турар черинге кайгамчык солун ужуралдарны, иви мал ажаарының онзагайын, чажыттарын чуруп көргүскени. Иви малдың өске малдардан ылгалды. Бичии уругларның психологиязын чогаалчының чуруп көргүскени. Найырал темазы. Чогаалдын уран-чечени, дылының онзагайы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: молчуртуруп турар, даргый, чам-довурак, ыдыктыг чаңчыл, муңчулуп, порт, мынды, чары, эдер, таспан, шулун.

Ш.М. Суван “Кара-Баштыг” (2 шак). Чечен чугааның төөгү-биле харылзаазы. Тыва аймактарның ол үеде амыдырал-чуртталгазы, байдалы. Авторнуң Кара-Баштыгның эресмаадырлыын, дидим, тывынгыр чоруун көргүскени. Чогаалдың амгы өзүп орар салгалга дээшти, кижизидикчи уткашынары, дылының уран-чечени.

Словарь-фразеологтуг ажыл: доскуул, хараалга турары, хайгыыл, падар аяк, кестик, чаа-чалбаа, чаваа, негей, хылыштар, оваа, хадың тозу, чиирбей.

Р.Д. Лудуп “Таваар, маажым бадып келгеш” (1 шак). Шүлүкте лириктиг маадырның чашкы үезин сактыышкын дамчыштыр илереткени. Кулуннуң омур-хевириниң онзагайы. Дылдың уран чурумалдыг аргаларының шүлүктүн идеязын дамчыдарда ужурдузазы. *Словарь-фразеологтуг ажыл:* шалбалапкаш, шаар дээр, онуун, алаң кайгап, туман-шаң, ала-чайгаар, ыстаар. Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар: Б.Д. Хөвөңмей «Адазының айбызынга». Ф.Ш-Х. Сегленмей «Нина Салчак каникулда». О. Ө. Сувакпит «Тывынгыр оол», «Ногаан таңныыл».

С. С. Сүрүң-оол «Дагын таныжылга». М.С. Эргеп «Өдүгенде чайлаг». Ш. М. Суваң «Медээ». А. П. Гайдар «Витя Малеев школада болгаш бажыңында» (очулга). Д. Дефо «Робинзон Крузонуң ужуралдары» (очулга).

IV-кү кезээ. Хуулгаазынар делегейи

Чечен чогаалда фантастиканың делегейи. Авторнуң бодалын фантастика дамчыштыр илередириниң аргалары. Фантастиктиг литератураның онзагайы, идея-тематиказының хөй талалы. Тыва литературада фантастиктиг чогаалдарның тыптып, сайзырааны.

Ш. М. Суван «Хүн-Херелден аалчылар» (тоожудан эгелер) (3 шак). Тоожуда эртем-техниканың хөгжүлдезин көргүскени, сюжеттиң хөгжүлдезинге фантастика элементилерин ажыглааны. Кол маадырларның аттарының онзагайы, оларның чуруттунганы, чогаал дың уранчечени. *Словарь-фразеологтуг ажыл:* Черликтер планетазы, Хүн-Херел деп сылдыстың чурттакчылары, “тавак”, челээш-монитор, галактика, агаар көжегези, космос корабли.

Н.Ш. Куулар «Танаа-Херелдин чуртунда» (тоожудан эгелер) (3 шак). Чогаалда эрткен үеже аян-чоруктуң уругларның хар-назынынга дүүштүр чогаадыкчы кылдыр бижиттингени. Маадырларның аянчоруунуң үезинде журашкан маадырларын болгаш оларның солун, элдептиг ужуралдарын уран-чечени-биле көргүскени. Тыва тоолдуң төөгүзүн чогаалчының бир янзы тайылбырлааны. *Словарь-фразеологтуг ажыл:* өңгейип, бир кулаш, чеп, шалбалап, дөскелчок, аймап калган, күткүткен, сыртая берген, турнуккан, улуг аас этпе, амдан-сүүзүн, кожаалар, деңгерлер, ара-албатызы, чаачалбак, чыышкын баары, сүрлүг, үре-салгалы, моң дег, багана, чер биле дээрниң шашпылгазы, бараскан, одучу, үе машиназы, тайбың доктаадыкчызы, авыдай, ызыгуур салгаан, албаты чону, адаанчызы, чөвүлекчилер, өргээ, шивишкиннер, Теңгис далай, хаалар, доскуулчу, сүргүнчүлөр.

Э.Л. Донгак «Буянный амытаннар» (2 шак). Шииде «Кижиге болгаш бойдус» деп теманы бир янзы кылдыр көргүскени. Аңчы кижинин болгаш дириг амытаннарның оворхевирлеринин чуруттуңганы, дылының уран-чечени. *Словарь-фразеологтуг ажыл:* сувай мыйгак, иденгизинден, ээги кадары, үш илиг, ижээн, идээледир, егерь, төтчеглекчи, сегит бажы, торгады.

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар: Б.Д.Хөвенмей «Марска чедер частым». М.К. Өлчей-оол «Хөөрээрнин чугаалары». А. Ондар «Октаргайга ужураалдар». Э. Распэ «Мюнхаузеннин ужураалдары» (очулга).

V-кү кезээ. Ыдыктарым...

Тыва чогаалдарда төрөөн черинге, төрөөн дылынга ынакшылды, хумаганы, чоргааралды илереткени.

О.Ө. Сувакпит «Россияга алдар» (1 шак). «Россияга алдар» – О. Сувакпиттин баштайгы хамааты хөөнүг, сурагжаан чогаалы. Россияның делгем, өндүр-бедиин, оон буянын чогаалчының илереткени. Россия болгаш Тываның аразында найырал, төрөөн чурт дээшчоргаарал, ону камгалаарыга белени. Төрөөн чуртка ынакшылды, патриоттуг сеткил-сагышты илереткени. Шүлүктүң бижиттинген аянының онзагайы, тургузуунуң ылгавырлыг талалары. *Словарь-фразеологтуг ажыл:* дип, кылыткан, чычаан, эрге бүрүн дең.

С.Б. Пюрбю «Ынак Тывам» (1 шак). Шүлүктүң идеялиг уткасы. Авторнуң төрөөн Тывазын улуг делгем чурттуң өске черлери-биле дөмейлээни, өскөн черинин –Тывазының лириктиг маадырга эргим болгаш чоок болганы. Төрөөн черинге чоргааралын, аңаа ынакшылын уран-чечен аргалар дамчыштыр чуруп көргүскени. *Словарь-фразеологтуг ажыл:* хилиң ышкаш, энчек, кожааладып каастанган, сүнезин, онмас алдар, алгап-йөрээп, ажай-буурул, агы-каңгы.

А.Уержаа «Ие дылым» (1 шак). Лириктиг маадырның төрөөн дылынга чоргааралын, ынаан илереткени, ону ыдыкшыдып чураанының күштүү. Шүлүктүң бижиттингенинин онзагайы. Дылдың уран-чечен аргаларын ажыглааны. Бижиттинген аяны, хөөнү. Төрөөн дыл дугайында өске авторларның шүлүктери. *Словарь-фразеологтуг ажыл:* ыдыкшылдыг кызыл тыным, мөңгө дыжын, мөңгө кижиге, шолураажын, сымыранынын.

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар: С.Б. Пюрбю «Россияга йөрээл». Ю.Ш.Кюнзегеш «Россияның ырлары» С.Б. Молдурга «Тыва кижиге». Н. Ш.Куулар «Азия төвү». О.К. Туң-оол «Тыва чонум». С. . Щипачев «Тыва өңнүктеримге» (очулга).

VI-гы кезээ. Тиилелгениң сылдыстары...

Тыва эки турачыларның Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында маадырлыг чоруктарын чогаалчыларның алдаржытканы.

С.А. Сарыг-оол «Маадыр Чүргүй-оол» (2 шак). Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет чоннуң хөй язы-сөөктеринин, социал аңгыларының төлээлеринин бир демниг киржип, улуг шылгалданы тутканын илереткени. Чогаалчының шүлүктүң маадыры – тыва эки турачылардан бир дугаар Совет Эвилелинин Маадыры деп атты эдилээн Хомушку Чүргүй-оол Намгаевичинин

овур-хевирин чуруп көргүскени. Шүлүктүн дылының уран-чечени. *Словарь-фразеологтуг ажыл:* айыылдыг хол, барның-чоктуң аразы, бачым хүннер, ыдык, дошкун шылгалда, ийи тала сегиржип аар, когарал чок, карыш-даа чер дайзыннардан арыгланмас.

О.Ө. Сувакпит «Кечил-оолдун солдаттары» (1 шак). Шүлүктүн идея-тематиказы. Тыва эки турачы аъттыг шериг эскадронунун капитан Кечил-оолга баштаткан дайынчыларының Ада-чурттун Улуг дайынынга киржилгези, омур-хевирлери. Оларның маадырлыг чоруктарын шүлүкте дамчытканының онзагайы. *Словарь-фразеологтуг ажыл:* арын-нүүр, когарал, ачызы, өрттүг халап. Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар: В. Манаенков «Тыва эки турачылар дугайында баллада». М.Б. Кенин-Лопсан. «Эки турачы тыва кыстарга». К.М. Аракчаа «Маадырлыг чоруктуң уламчылалы». О. Намчылак. «Украин фамилиялыг арат». С. Маады. «Шумов алышкылар». М. Сундуй. «Эки турачы аъттыг эскадрон» (шилиир).

VI-гы кезээ. Дириг амытаннар делегейи...

Ю. Ш. Кюнзегеш «Эзимде» (1 шак). Амгы үениң тыва кижизиниң дириг амытаннарга хамаарылгазы. Шүлүкте дириг амытаннарның амыдыралын уран-чечени-биле чуруп көргүскени. *Словарь-фразеологтуг ажыл:* хенче, саадак, күзүрүм, шыргай, мандыыр.

С.С. Сюрюн-оол «Ус-кушкаш» (1 шак). Чечен чугаада мөзү-шынар, найырал темаларын Ус-кушкаш, Шиижектин омур-хевирлерин дамчыштыр чедимчелиг көдүргени. Чогаалдың кижизидикчи утказы, уран-чечени. *Словарь-фразеологтуг ажыл:* шөйбелеп, ужур-чөвүн, албыга бээр, ажыг-шүжүг, шомук, чижик куштар.

М.А. Күжүгет «Азыранчып чорааш...» (3 шак). Дириг амытаннар болгаш кижиниң аразында харылзааны уранчечени-биле дамчытканы. Чечен чугааның идея-тематиказының онзагайы. Чодурааның болгаш анайның омур-хевирлериниң чуруттунганы, чогаалдың ужур-дузазы. *Словарь-фразеологтуг ажыл:* час кадында, хүнезин, балдыр сыкпайн, бачым, ай деп турар, кожа-хелбээ, кара хөк, бодун чектеп, шыырныгып, хуваанактаан, чарын салган, деңгели багай, каразый берген, серт кылынган.

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар: С. А. Сарыг-оол «Кадарчының ыры». Ч.Ч. Куулар «Кудурук». К. Аракчаа «Кара-Ашактын кускуну». М.С. Эргеп «Өрге биле Дуруяа» Өөредилге чылының дургузунда шээжилээр чогаалдар: Ю.Ш. Кюнзегеш «Сиген шөлүнде». О.Ө Сувакпит «Арзылаң биле Пар». С.А. Сарыг-оол «Маадыр Чүргүй-оол», О. Ө.Сувакпит «Россияга алдар». А. Үержаа «Ие дылым»

5-ки класска чогаал өөредириниң шактарының хуваалдазы:

Шупту 70 шак, ооң иштинде: Чечен чогаалдарны номчуур болгаш сайгарарынга – 56 шак; Класстан дашкаар номчулгага – 9 шак; Чугаа сайзырадылгазы – 5 шак.

5-ки класстың өөреникчилериниң кол-кол мергежилдери болгаш чаңчыгар чүүлдери

5-ки классты доозуп тура өөреникчилерниң билир ужурлуг чүүлдери: • чогаалдың адын болгаш ооң авторун долузу-биле билир; • улустуң аас чогаалының хевирлери болур анаа, дириг амытаннар дугайында болгаш хуулгаазын тоолдарны, үлегер домак болгаш чечен сөстөрни ылгап билир; • кыска тоолдарны чогаадып шыдаар; • эпиктиг чогаалдарда кол болуушкуннарны тодарадып, оларның аразында харылзааларын, чөрүлдээлерниң чылдагааннарын тодарадыр; • сөзүглелден өөрөнгөн уран-чечен аргаларны тодарадып, оларның ажыглалын тайылбырлап билир; • шээжи-биле өөрөнгөн чогаалдарын шын аянныг, тода чугаалап билир; • өөрөнгөн чогаалдарының утказын болгаш ында болуушкуннарны дес-дараалай чугаалап, бөдүүн план тургузуп билир; • чогаалда чуруттунган маадырларны долузу-биле сайгарып шыдаар; • чогаалдың утказының аңгы-аңгы хевирлерин (делгерөңгей, шилилгелиг, допчулай) чугаалап билир; • номчаан чүүлүнге бодунуң хамаарылгазын тода илередир; • өөрөнгөн чогаалдарынга аас болгаш бижимел ажылдарны чорудуп шыдаар; • школа библиотеказының алфавит каталогун ажыглап билир;

5-ки класстың төрөөн чогаалга календарь-тематиктиг планы

№	Өөренир материалдарның темазы	Шагы	Ай-хүнү	
			План ёзугаар	Хүннүң эдилгези
1	Кирилде кичээл «Ном дугайында сөс»	1		
2	Ю. Кюнзегеш «Сиген шөлүндө»	1		
3	ЧТ. Деңнелге дугайында билиг	1		
4	Ікезээ. ЭГЭЭРТИНМЕС ЭРТИНЕ-БАЙЛАК – ААС ЧОГААЛЫ Тоолдар. Анаа тоолдар	1		
5	Балыкчы Багай-оол (анаа тоол)	1		
6	Чангыс ой аъттыг үш алышкы (анаа тоол)	1		
7	Дириг амытаннар дугайында тоолдар «Чеди иелиг Чес-мыйыс»	1		
8	«Кускун биле үгү»	1		
9	Чогаадыг «Тоолдарда мээң ынак маадырым»	1		
10	Чогаал теориязы. Эпитет дугайында билиг	1		
11	Хуулгаазын тоолдар. «Тос оолдуг Доктагана кадай»	1		
12	«Тос оолдуг Доктагана кадай»	1		
13	«Тос шилги аъттыг Өскүс-оол»	1		
14	«Тос шилги аъттыг Өскүс-оол»	1		
15	Үлегер домактар болгаш чечен сөстөр.	1		
16	Тывызыктар дугайында билиг	1		
17	II кезээ. ААС ЧОГААЛЫНДАН УЖУКТАЛГАШ. К.Кудажы. Кым эң ажыктыгыл?	1		
18	К.Кудажы. Кым эң ажыктыгыл?	1		
19	Чогаадыг «Аңнар- арга- эзимниң каастакчылары», «Малдыг кижиги»	1		

	каас»			
20	М.Эргеп «Чартык арбай»	1		
21	КДН. С.Сүрүң-оол. «Карактар дугайында маргылдаа»	1		
22	Ч.Чульдум. «Тарааның тывылганы»	1		
23	М.Эргеп. «Хек чүге ыраажы болганыл?»	1		
24	Авторлуг тоолдар дугайында билиг	1		
25	О.Сувакпит «Арзылаң биле Пар»	1		
26	С.Серен «Ном биле Портфель»			
27	Диригжидилге дугайында билиг.	1		
28	Лидия Иргит «Теве».	1		
29	Басня дугайында билиг.			
30	III кезээ. ЧАШТАР ДЕЛЕГЕЙИНИҢ КӨРҮНЧҮҮ. Л.Чадамба. «Аян-чорук»	1		
31	Кол маадырлар Марат Агбаанович биле Чангаар ирейниң омур-хевирлери	1		
32	Бичии уругларның омур-хевирлери	1		
33	Пейзаж дугайында билиг	1		
34	О. Сагаан-оол. «Эжишкилер»	1		
35	Маадырларның сайгарылгазы. Тест-биле ажыл	1		
36	О.Сувакпит. «Аът чарыжы»	1		
37	М. Эргеп. «Өдүгенде чайлаг»	1		
38	Бүгү кежик – Чер-Иеде	1		
39	Изиг маргылдаалыг кичээлдер	1		
40	Хыналда тест «Өдүгенде чайлаг»	1		
41	Ш.Суваң. «Кара-Баштыг»	1		
42	Кара-Баштыг- дидим маадыр	1		
43	Р. Лудуп «Таваар, маажым бадып келгеш»	1		
44	IV кезээ. ХУУЛГААЗЫН НАР ДЕЛЕГЕЙИ. Ш. Суваң. «Хүн-Херелден аалчылар»	1		
45	Тоожуда эртем-техниканың хөгжүлдеси	1		
46	Н. Куулар «Танаа-Херелдин чуртунда»	1		
47	Танаа-Херелдин чуртунда	1		

	хуулгаазыннар			
48	Э. Донгак. «Буянныг амытаннар»	1		
49	Э Донгак «Буянныг амытаннар»	1		
50	Чогаадыг «Аң-меңнерниң амыдыралы»	1		
51	Үкөзээ.ЫДЫКТАРЫМ. Сергей Пюрбю «Ынак Тывам»	1		
52	Сергей Пюрбю «Ынак Тывам»	1		
53	Олег Сувакпит «Россияга алдар»	1		
54	Антон Үержаа «Ие дылым»	1		
55	VI. ТИИЛЕЛГЕНИҢ СЫЛДЫСТАРЫ. Степан Сарыг-оол «Маадыр Чүргүй-оол»	1		
56	Маадыр Чүргүй-оол- Совет Эвилелиниң Маадыры	1		
57	Олег Сувакпит «Кечил-оолдуң солдаттары»	1		
58	VII. ДИРИГ АМЫТАННАР ДЕЛЕГЕЙИ. Юрий Кюнзегеш «Эзимнерниң ыры»	1		
59	Чогаадыг «Арга ишти оркестр дег»	1		
60	VII. ДИРИГ АМЫТАННАР ДЕЛЕГЕЙИ. Юрий Кюнзегеш «Эзимнерниң ыры»	1		
61	Юрий Кюнзегеш «Эзимнерниң ыры»	1		
62	Салим Сүрүң-оол «Ус -кушкаш»	1		
63	Салим Сүрүң-оол «Ус-кушкаш»	1		
64	С.А.Сарыг-оол «Эдер амытаннар»	1		
65	С.А.Сарыг-оол «Эдер амытаннар»	1		
66	Мария Күжүгет «Азыранчып чорааш...»	1		
67	Мария Күжүгет «Азыранчып чорааш...»	1		

68	Тест-биле ажыл	1		
69	Чыл дургузунда өөрөнгөн чогаалдарыңга катаптаашкын	1		
70	Чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары	1		

Ажыглаар литература:

1. Б. К.Будуп. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. Кызыл,2010.
2. Д. Ч. Сүндүп. Тыва улустуң аас чогаалын школаларга өөредириниң методиказы. Кызыл, 1992.
3. Е.Т.Чамзырын. Этнопоэтические особенности тувинской детской прозы. Кызыл, 2009.
4. Матпаадыр. Уругларга аас чогаалы. Кызыл, 2006.
5. С. С. Комбу. Тувинская литература. – Новосибирск: Наука, 2012.
6. Тувинские народные сказки (Сост. З.Б.Самдан).-Новосибирск: ВО «Наука», Сибирская издательская фирма, 1994.
7. Тыва Республиканың чогаалчылары. (М.Б.Ховалыг тургускан. Кызыл, 2000)
8. Тываның чогаалчылары – Писатели Тувы. (М.Б.Ховалыг тургускан. Кызыл, 2001)
9. Тыва улустуң тоолдары. Кызыл, 2012.
10. Тыва тывызыктар (Г.Н.Курбатский тург.-н.). Кызыл, 2002.
11. Тыва улустуң тывызыктары. (А.Т.Дугаржап чыып тург.-н.). Кызыл, 2011. болгаш о.ө.
- 12.М.А.Күжүгет, Л.Х.Ооржак, Е.Т.Чамзырын, А.С.Шаалы.«Төрээн чогаал 5» К., 2014.

Словарьлар:

1. Б.И. Татаринцев. Этимологический словарь тувинского языка. Том 1 (А-Б). _ Новосибирск: Наука, 2002.
2. Б.И. Татаринцев. Этимологический словарь тувинского языка. Том II. (Д, Е, И, Й). _ Новосибирск: Наука, 2003.
3. Б.И. Татаринцев. Этимологический словарь тувинского языка. Том III. (К, Л). _ Новосибирск: Наука, 2004.
4. Б.И. Татаринцев. Этимологический словарь тувинского языка. Том IV. (М, Н, О, Ө, П). _ Новосибирск: Наука, 2008.
5. Б. К. Ондар. Топонимический словарь Тувы. _ Кызыл: ТКИ, 2007.
6. Краткий словарь литературоведческих терминов. Под ред. Л.И.Тимофеева, С.В.Тураева. _ М.: Сов.энциклопедия, 1984.
7. С.И. Ожегов. Толковый словарь русского языка. _ М.: Русский язык, 1988.
8. Тыва дылдың тайылбыр словары. Том 1. (А-Й). _ Новосибирск: Наука, 2003.
9. Тыва дылдың тайылбыр словары. Том 1. (К, М). _ Новосибирск: Наука, 2004
10. Тыва-орус словарь. _ М.: Сов. энциклопедия, 1968.

11. Я.Ш. Хертек. Тувинско-русский фразеологический словарь. _ Кызыл: ТКИ, 1975

12. Я.Ш. Хертек. Русско-тувинский фразеологический словарь. _ Кызыл, 1976

ПРОГРАММА 6 К Л А С С

Кирилде (1 шак).

«Литература – сөстүң уран чүүлү» деп темага беседа. Өөредилге чылында өөренир чогаалдар-биле допчу таныжылга.

I-ги кезээ. Эгээртинмес эртине-байлак – аас чогаалы

Тоолчургу болгаш төөгү чугаалар (3 шак). Тоолчургу болгаш төөгү чугаалар – бурун ада-өгбевистиң эрткентөөгүзүн болгаш күзел-бодалдарын, кожа-хелбээ чоннар-биле харылзаларын илереткен аас чогаалының бир хевири. Оларның дөмейлешкек болгаш аңгылашкак талалары. Төөгү чугаалар. Төөгү чугаада болуушкуннар боттуг, төөгүге хамаарылгалыг, болган чери, үези тодаргай. Ол – боттуг барымдааларга үндезилеттинип чогааттынган, биче хемчээлдиг тоожуушкун тургузуглуг аас чогаалы.

Тоолчургу чугаалар

Тоолчургу чугаа фантастиктиг бодалга үндезилеттинип чогааттынар. Чуруттунган болуушкуннарның болган үези, чери билдинмес, маадырларның төөгүге турган-турбааны шынзыттынмас, бичии хемчээлдиг тоожуушкун тургузуглуг аас чогаалы.

«Ай, хүн», «Үгер канчап дээрже үне бергенил?», «Кижичи канчап эң-не күштүг амытан болганыл?», «Чеди-Хаан сылдыс», «Күскениң чылга киргени», «Үттүг-Хая дугайында тоолчургу чугаа», «Хайыракан» (3 шак).

Өртемчей, ооң тывылганы, тургузуу болгаш амыдырал дугайында бодалдарның тоолчургу чугааларда илереттингени. Оларның дылының уран-чечени.

«Амыр-Санаа дугайында төөгү чугаа», «Кыры сөөгү», «Теве-Адар». «Хөөмейлээр Бүдүкпен» (2 шак).

Төөгү чугааларның утказы. Чоннуң төрөөн черинге хостуг чурттаар, ол дээш маадырлыг чоруктар кылыр күзел-бодалдарының илереттингени. Гиперболаның ажыглалының чогаалдарның утка-шынарынга дүүшкээ. Өөредиглиг болгаш кижизидикчи ужур-дузазы.

Чогаал теориязы. Тыва тоолчургу болгаш төөгү чугааларны шинчилеп келгени. (1 шак).

38

«Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока» деп серияның «Мифы, легенды, предания тувинцев» деп номун ажыглап, өөреникчилерге ооң кол утказын таныштырары.

Тыва улустуң ырлары (2 шак).

Тыва улустуң ырларының тывылганы. Оларның темалары, утказы, тургузуу. Кижиниң амыдыралынга ырларның ужур-дузазы. Дылының уран-чечени.

Ырларда тыва улустуң амыдыралын, күзел-бодалдарын, харыл-зааларын илереткени, долгандыр турар бойдушту кижиниң авыралдыг ада-иези дег көрүп чорааны: «Тооруктуг долгай Таңдым», «Хандагайты», «Самагалдай», «Межегей», «Өдүгөн-Тайга», «Чашпы-Хем».

Тыва улустуң ырларында социал хөөннерни илереткени: арат чоннуң дарлакчыларны көөр хөөн чок чоруун көргүскени болгаш аңгы демиселиниң чепсээ бооп чорааны: «Алды баштыг Кара-Дагны», «Очаландан кедилерин», “Дөге -Баары”.

Күш-ажыл, мал-маган, эт-херексел, байыр-наадым, оюн-тоглаа дугайында бодалдарны илереткен улустуң ырлары: «Кадарчы», «Чыраа-Хоор» д.о.ө.

Кожамык (1 шак).

Кожамык – ыр аймааның бир эң нептереңгей хевири. Кожамыктың тывылганы, тематиказы, тургузуу, күүселдези. Амгы ырлар болгаш кожамыктар.

Чогаал теориязы. Ыр болгаш кожамык дугайында билиг (1 шак).

Алгыш-йөрээлдер (2 шак).

Алгыш-йөрээлдерниң утказы, тургузуу болгаш темалары. Оларның чоннуң ажыл-агыйы болгаш ёзу-чаңчылдары-биле тудуш холбаалы, улустуң эң-не өндүр күзелдериниң, чүдүлге-сүзүглелиниң, делегей көрүүшкүнүнүн илереттингени.

Алгыш-йөрээлдерниң бөлүктери: алгыштар, чалбарыглар, макталдар. Оларда ажыттынган омур-хевирлер, уран-чечени, дылы. Оларның эрткен болгаш амгы үеде ажыглалы.

Хам алгыштары (1шак).

Хам алгыштары – тыва чоннуң шүлүк чогаалының эң-не эрте-бурунгу хевири, ооң сагыш-сеткил культуразының эртинези, бурунгу үзел-бодалының илередии. Тыва хамнарның алгыштарының янзылары, амгы үеде ажыглалы болгаш кадагалаттынганы.

39

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар:

Д.С. Куулар, Ч. Куулар «Кыс-Халыыр» (шилиир).

З.Б. Самдан «Чылбыга Айны канчап сырыпканыл?» (шилиир)

Тыва улустуң ырлары (шилиир).

Тыва кожамыктар (шилиир).

З.К. Кыргыз Тыва улустуң алгыш-йөрээлдери (шилиир).

М.Б. Кенин-Лопсан Тыва хамнарның алгыштары (шилиир).

Авторлуг тоолдар

С.А. Сарыг-оол «Агар-Сандан ыяш» (2 шак).

«Агар-Сандан ыяш» – тыва литературада бирги авторлуг тоол. Агар-Сандан ыяш – Тывага Улусчу хувискаалдың ачызында тургустунган чаа эрге-чагырганың омур-хевири. Тайбың болгаш араатан аңнарның омур-хевирлерин дамчыштыр Тывага аңгы демиселин тоолда көргүскени.

Улустуң аас чогаалы-биле сырый харылзаалы, уран-чечени.

Словарь-фразеологтуг ажыл: айдызалдыг-аңгаралдыг, өкпечүрээнге тоннуп, түмен, килеңнер, ачы-буян, кушкулдур.

Чогаал теориязы. Гипербола болгаш литота дугайында билиг (1 шак).

С.В. Козлова «Аъттыг-шеригжи кыс» (1 шак).

Тыва эки турачы Вера Байлактың амыдыралын чеченчидип чу-

руп көргүскени. Байлактын дайын шөлүнгө эрес-дидим чоруу болгаш тайбың ажыл-ишке киржилгези.

Словарь-фразеологтуг ажыл: шагжок, артынчактыг, маажым-шөлээн, «кызыл-дустан», хүндү-ямбы, хайгыыл, чемдик-тудуу, бүлгүртүпкен, хайгыыл, сүрлүг, шишип, дары.

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар:

С. А. Сарыг-оол «Чырык-Мерген Маадыр».

Л. Б. Чадамба «Азас дугайында чугаалар»

С.С. Сүрүң-оол «Оорну кым тутканыл?»

М.С. Эргеп «Алдыртпас Агыына»

Н.Ш. Куулар «Дөрт тынныг Алдай-Чечен дугайында ыр».

II-ги кезээ. Ойнай-сылдай сойгалажыр...

К-Э. К. Кудажы «Маргылдаа» (1 шак).

Кижилерниң хоозун мактанкчы, улуургак болгаш өрү көрдүнөр бардам чоруун кочулап көргүскени. Маска, Дөжү, Хөрүктүн омур-40

хевирлериниң чуруттунганы. Басняның дылының уран-чечени.

С.С. Сюрюн-оол «Аът биле Оор» (1 шак).

Мөзү-бүдүш проблемазын чидии-биле көдүргени болгаш хөй ниитиниң өнчү-хөрөңгизиниң төтчөглекчилери – оорларны буруудатканы. Басняның идеязы, темазы, ооң амгы үе-биле харылзаазы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: бүдүрээштиң, чизирт, башка-башка, шылагдаан.

Чогаал теориязы. Басня дугайында билиг (1 шак).

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар:

Ю.Ш. Кюнзегеш «Шартылаа биле Кымыскаяк».

М.Б. Кенин-Лопсан «Билииргектин билии биче».

М.Б. Доржу «Чекпе биле Дилги».

Л.Х. Иргит «Кажарлаашкын».

И.А. Крылов «Шиижек биле Көге-буга» (очулга).

III-кү кезээ. Элээдилерниң эрээн-шокар делегейи

С. К. Тока «Араттың сөзү» (6 шак).

«Мерген», «Тас-Баштыг», «База кыш», «Шаагай».

Чогаалдың идеялиг утказын ажыдарыңга бойдус чурумалдарының ужур-дузазы.

Тыва ава херээжен кижини алдаржытканы. Тас-Баштыгның угаанныы, маадырлыг чоруу, амыдырал дээш демисели, уругларыңга ынакшылы, сагыш човаашкыны. Ол өг-бүлениң найыралын, демниин чедимчелиг дамчытканы. Эрги Тыва үезинде яды улуустуң аар-берге амыдыралдыг, эрге чок чораанын көргүскени.

Словарь-фразеологтуг ажыл: чиңгине, кеземче, халаптыг аарыг, шола ат, имилээн, чалча, өртег, селип, эгенир, арбан-суму, мажак, одуш, идиш, кымзар, челбип, чиңзе, чадыр өгнүң алажылары, казапча, шаагайтап, хан-чылбай.

С. А. Сарыг-оол «Ол-ла Маскажык» (3 шак).

Чечен чугаада Тывага хувискаал мурнунда яды араттарның түрөңги амыдыралын Ууштаарның өг-бүлезин дамчыштыр чуруп көргүскени.

Хувискаал соонда кижилерниң амыдыралы кайы хире өскерлип, аас-кежиктиг апарганын эрткен үе-биле деңнеп тургаш көргүскени.

Чаа амыдыралды туда берген мурнакчы араттың овур-хевириң,
41

ооң патриотчу, интернационалчы сеткил-хөөнүн С. Сарыг-оолдуң чедимчелиг чурааны.

Чогаалда күскү пейзажты, өгнүң интерьерин, Маскажыктың бодалдарын, күш-ажылды уранчыдып көргүскени. Аас чогаалы-биле харылзаазы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: бөдей өг, күзүрүм, уургайлыг, шири, докпак, далгыг, сүргү.

Чогаал теориясы. Чогаал маадырларының дугайында билиг (1 шак).

Маадырның портреди, сагыш-сеткили, культуразы, чаңчылдары, моральдыг негелделери, өскелер-биле харылзаазы, чер-чурту, хар-назыны, ниитилелде байдалы, таарымчалыг болгаш таарымча чок талалары.

О.Ө. Сувакпит«Буянның сергези» (2 шак).

ТАР-ның арат чонунуң Кызыл Шеригте дузаламчысы. Чоннуң патриотчу көдүрлүүшкүнү. Дайын чылдарында тыва уругларның бир мөзүлөш овур-хевириң чурааны. Чогаалдың идея, темазы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: сыгыртаалар, шой паш, ТАР, дарга-сайыттар, хоюн девээледир, арбан төлээзи.

М. М. Дуюнгар «Хлеб» (2 шак).

Авторнуң мораль, мөзү-бүдүш айтырыын чедимчелиг дамчытканы. Дайын сөөлүндө чылдарда амыдыралдың чурумалы, хлебтиң үнези. Байырның, Белек-кыс башкының, суму даргазының овур-хевирлериниң чуруттунганы. Чогаалдың кижизидикчи салдары, уран-чечени.

Словарь-фразеологтуг ажыл: интернат, чартык хандырылга, колхоз, көк-хырын, оонактай бербес, ажыг чывар, бүлгүртүнүп, ойлуок чок, үй-балай, төтчеглеп.

Ш.М. Суваң «Кижиди-Бүрүс» (тоожудан эгелер) (4 шак).

Чогаалчының тыва литературага тоолчургу чугааларга үндезилээн, элдептиг кижиди-биле ужуражылга темазын бир онзагай кылдыр ажытканы. Тоожуда чуруттунган овур-хевирлерниң онзагайы. Оларның Дүктүг-оолдуң салым-чолунга киржилгези. Тоожуда боттуг амыдыралды чуруп көргүскени болгаш авторнуң чогаалдыкчы бодалының илэрээшкини.

Словарь-фразеологтуг ажыл: кара адары, мөөрей, човадыр, үе-чергези, одар, кижиди дүрзүлүг, кижиди-бүрүс, чемелээр, ноутбук, интернетчилер, адыгуузун амытан, кара шаар.

42

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар:

К-Э.К. Кудажи «Баштайгы олчам».

С.С. Сүрүң-оол «Ак анай биле Арбай-оол».

К. Х. Орду «Алышкылар».

Л.Н. Толстой «Кавказта туттурукчу» (очулга).

IV-кү кезээ. Ыт – шынчы өңнүк

Х.М. Ойдан-оол «Эзир» (тоожудан эгелер) (3 шак).

«Кижиди биле бойдус» деп теманы чечен чугаада көдүргени. Байлаң-оолдуң салым-чолунга Эзирниң киржилгези. Тыва аңчыларның буянныг чаңчылдарын болгаш бойдустуң чараш-каазын чураанының онзагайы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: мөөрүк, хыыргыыш, тулаа, өзен, сеткил, ээрем, тооргу.

Ш. М. Суван «Азыранды» (2 шак).

Чогаалдың адының идеялиг утказы. Чогаалчының улуг болгаш бичии кижилерниң иштики делегейин ылгалдыг кылдыр чурааны. Чечен чугааның кижизидикчиужур-дузазы. Дылы болгаш уран-чечени.

Словарь-фразеологтуг ажыл: балдырлап, сезиктиг, чүкүрерге, чаргы, үгек, чер чүректиг, атпаңайнып, киискидип.

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар:

Х.М.Ойдан-оол «Чүгүрүк-Кара».

Э.Л. Донгак «Меңниг-Сегел».

Ч.Ч. Куулар «Кудурук».

V-ки кезээ. Төрээн чуртум делгемнери...

С.А. Сарыг-оол «Күс» (1 шак).

Шүлүкте күскү бойдустун өңнерин чуруп көргүскени болгаш күскү ажыл-агыйны уран-чечен аргаларны ажыглап, илереткени. Күскү чурумалдың тодазы болгаш амыдыралдың сергек, хөглүг хөөннерин ажытканы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: кадыыр, дырбааш, шаңнар, малдар сүрүү, дистинчипкен, түмен, олбук, оймактар, дөгериңген.

43

М.Б. Доржу «Экии, Тывам!» (1 шак).

Өскен төрөөн Тывазынга чоргааралын, ынакшылын илередип, авазынга дөмейлээни. Омак-хөглүг чонунун хөөмей-сыгыдын алдаржыдып, төрөөн чериниң каас-чаражын алгап-мактап, патриотизм темазын чедимчелиг ажытканы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: хөлбегер, хөңнү, адар дан, торулбайн.

А.А. Даржай «Өгге йөрээл» (1 шак).

Шүлүктүн тема, идеязы. Бижиттингениниң онзагайы, тургузуу.

Адалга дузазы-биле лириктиг маадырның тыва өгге чоок хамаарылгазын илереткени.

Дылының уран-чечени, аас чогаалы-биле холбаалы.

Тыва бөдей өгнү алдаржыдып, мөңгө темаларның бирээзи төрөөн чурт дугайында теманы бир янзы ажытканы. Йөрээл хевирин сайзыратканы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: бөдей өг, шыпшыктар, өгбе, диптер, дүргектелген, ээргиштелир.

С.Б. Молдурга «Амытаннар чылы» (1 шак).

Тыва улустун чыл санаашкынының шүлүкте илереп келгени. Амытан бүрүзүнүн онзагай аажы-чаңын, тускай шынарларын уран-чечени-биле ажытканы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: үстүү оран, дуоуглуг мал, мый-ыт, далчыр, төре, кошкул, сарыылдыглар, көгээржик, эрбенниг.

Чогаал теориязы. Проза болгаш шүлүк чогаалы (1 шак).

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар:

Л. Чадамба «Ак-көк хемнер».

М. Кенин-Лопсан «Авамның өө».

А.Даржай «Тыва өглер».

Н.Куулар «Авам шайы».

С. Козлова «Авам сугга чораанымны».

Ө. Оралбаев «Тыва черге мөгейиг» (очулга).

VI-гы кезээ. Көжеге-даа ажыгтынды...

В.Ш. Көк-оол «Чаргы» (2 шак).

Шииниң тема, идеязы. Ында кол чөрүлдээниң үнген дөзү.

Кол персонажтарның омур-хевирлери, аажы-чаңнары, оларның аразында харылзаалар. Чогаалдың кижизидикчи утка-шынарлыгы, дылының уран-чечени.

44

Словарь-фразеологтук ажыл: чаргы, ча, торлаа, үзе шиидип бээр, парыыл-гуткууш, көвөглөп алган, ая, ажап-чиксек, хадың тозу деп сөстөрниң болгаш сөс каттыжыышкыннарының уткалары болгаш ажы-глалы.

Е.Т. Танова «Илбилиг согун» (3 шак).

Шииде Чеченмаа биле Мергенниң омур-хевирлерин дамчыштыр илби-шидини ажыглааш, эрткен үеже аян-чорукту көргүскени. Шииде шаандагы тыва амыдыралды чурааны, ооң фольклорлуг үндезиннери, кижизидикчи салдарлыгы, тыва литературада баштайгы хуулгаазынныг шии болуп турары.

Словарь-фразеологтук ажыл: бумеранг, фантастика, орден-хавыяалыг, приемник, магтар, джиннер, дээрги үреннер, дедир домак, пролетарий, Бээжин хоорайынче, үзүм-чигир, хымыс, албатылар, чал-чалар, хоютку, челбииш, даамылдар, кара-өг, самбо, каратэ, уйгу-сиген чулуу, домкрат, курусук, быралаар.

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар:

Е. Танова «Илбилиг согун».

Ш. Суван «Алдын кушкаш».

6 класска чогаал өөредириниң шактарының хуваалдазы:

Чогаалды номчурунга болгаш сайгарылгазынга – 55 шак.

Класстан дашкаар номчулгага – 9 шак.

Чугаа сайзырадылгазынга – 6 шак.

Өөредилге чылының дургузунда шээжилээр чогаалдар:

Тыва улустун ырызы (шилилге-биле).

С.А. Сарыг-оол «Күс».

С.К. Тока «Араттың сөзү» («Мерген» деп эгеден үзүндү).

К.-Э. Кудажы «Маргылдаа».

М.Б. Доржу «Экии, Тывам!».

6-гы класстың өөреникчилериниң шингээдир мергежилдери болгаш чаңчыгар чүүлдери

6-гы классты доозуп тура, өөреникчилерниң билир ужурлуг чүүлдери:

- алгыш-йөрээлдерни аас болгаш бижимел чугаага ажыглап билир;
- чогаалдардан алдынган үзүндүлерге аттарны чогаадып, цитаталыг планны тургузуп билир;

45

• номчаан чогаалдарының кол-кол болуушкуннарын, аразында харылзааларын тодарадып шыдаар;

• шээжи-биле өөрөнгөн чогаалдарын шын аянын, тода чугаалап билир.

• өөрөнгөн чогаалдарының утказын болгаш ында болуушкуннар-

ны дес-дараалай чугаалаар болгаш оларга презентацияны тургузар;

- чогаалда чуруттунган кол болгаш ийиги чергениң маадырларын тодарадып, оларга аас болгаш бижимел характеристикаларны бээр;
- өөренип эрткен сөзүглелдериниң уран-чеченин сайгарбышаан, оларның ужур-дузанын тайылбырлаар;
- утказын чугаалаарының аңгы-аңгы хевирлерин (делгеренгей, шилилгелиг, допчулай) чогаадыкчы чорудуп билир;
- номчаан чүүлүнге бодунуң хамаарылгазын илеретпишаан, кыска үнелелди бижир;
- өөрөнгөн чогаалдарыңга аас болгаш бижимел ажилдарны кылып шыдаар;
- словарьларны, энциклопедияларны ажыглап билир болгаш оларны номчаан чогаалдарыңга хамаарыштыр ажыглаар.

Календарь-тематиктиг план 6 класс

№	Кичээлдинң темазы	Шагы	Үези	
			План езугаар	Херек кырында
1	Литература – сөстүң уран чүүлү	1		
2	ЧТ Тоолчургу болгаш төөгү чугаалар. “Ай, Хүн”, “Чеди-Хаан”, “Үгер”	1		
3	“Кижиге канчап эң-не күштүг амытан болганыл?” “Күскениң чылга киргени” “Теве-Адар” “Үттүг-Хая дугайында тоолчургу чугаа”	1		
4	“Хайыракан” “Амыр-Санаа дугайында төөгү чугаа” “Хөөмейлээр Бүдүкпен” “Кыры сөөгү”	1		
5	С. Сарыг-оол «Күс».	1		
6	ЧТ Тыва улустуң ырлары. Төрээн чер дугайында ырлар. Хосталга дугайында ырылар.	1		
7	ЧТ Ыр, кожамык дугайында билиг.	1		
8	ХА Улустуң аас чогаалы	1		
9	ЧТ Алгыш йөрээлдер.	1		

	Макталдар болгаш чалбарыглар.			
10	Хам алгыштары	1		
11	Авторлуг тоолдар С.Сарыг-оол “Агар-Сандан ыяш”	1		
12	ЧТ Гипербола болгаш литота дугайында билиг	1		
13	С. Козлова “Аьттыг-шеригжи кыс”	1		
14	К-Э.Кудажы “Маргылдаа”	1		
15	С.Сүрүң-оол «Аьт биле оор» Иван Крылов “Шиижек биле Көге-буга”	1		
16	ЧТ Басня дугайында билиг.	1		
17	С.Тока “Мерген”, “Тас-Баштыг”.	1		
18	С.Тока «База кыш»	1		
19	С.Тока «Шаагай»	1		
20	С.Сарыг-оол «Ол-ла Маскажык»	1		
21	ЧТ. Чечен чогаалдың маадырының дугайында билиг.	1		
22	О.Сувакпит «Буянның сергези»	1		
23	М.Дуюнгар «Хлеб»	1		
24	Ш.Суван «Кижиги-Бүрүс»	1		
25	Х.Ойдан-оол «Эзир»	1		
26	Х.Ойдан-оол «Эзир»	1		
27	Ш.Суван «Азыранды»	1		
28	ЧС Чогаадыг «Мээң ыдым»	1		
29	М.Доржу «Экии, Тыва»	1		
30	А.Даржай «Өгге йөрээл»	1		
31	С.Молдурга «Амытаннар чылы»	1		
32	ЧТ. Проза болгаш шүлүк чогааалдарының ылгавыр-лыг талалары.	1		
33	Е.Танова «Илбилиг согун». Эртен үеже аян-чоруктуң чылдагааны.	1		
34	Түннел кичээл. «Мээң эң сонуургаан чогаалым».	1		
35	Чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары	1		

Ажыглаар литература:

1. Б. К.Будуп. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. Кызыл,2010.
2. Д. Ч. Сүндүп. Тыва улустуң аас чогаалын школаларга өөредириниң методиказы. Кызыл, 1992.
3. Е.Т.Чамзырын. Этнопоэтические особенности тувинской детской прозы. Кызыл, 2009.
4. Матпаадыр. Уругларга аас чогаалы. Кызыл, 2006.
5. С. С. Комбу. Тувинская литература. – Новосибирск: Наука, 2012.
6. Тувинские народные сказки (Сост. З.Б.Самдан).-Новосибирск: ВО «Наука», Сибирская издательская фирма, 1994.
7. Тыва Республиканың чогаалчылары. (М.Б.Ховалыг тургускан. Кызыл, 2000)
8. Тываның чогаалчылары – Писатели Тувы. (М.Б.Ховалыг тургускан. Кызыл, 2001)
9. Тыва улустуң тоолдары. Кызыл, 2012.
10. Тыва тывызыктар (Г.Н.Курбатский тург.-н.). Кызыл, 2002.
11. Тыва улустуң тывызыктары. (А.Т.Дугаржап чыып тург.-н.). Кызыл, 2011. болгаш о.ө.

Словарьлар:

1. Б.И. Татаринцев. Этимологический словарь тувинского языка. Том 1 (А-Б). _ Новосибирск: Наука, 2002.
2. Б.И. Татаринцев. Этимологический словарь тувинского языка. Том II. (Д, Е, И, Й). _ Новосибирск: Наука, 2003.
3. Б.И. Татаринцев. Этимологический словарь тувинского языка. Том III. (К, Л). _ Новосибирск: Наука, 2004.
4. Б.И. Татаринцев. Этимологический словарь тувинского языка. Том IV. (М, Н, О, Ө, П). _ Новосибирск: Наука, 2008.
5. Б. К. Ондар. Топонимический словарь Тувы. _ Кызыл: ТКИ, 2007.
6. Краткий словарь литературоведческих терминов. Под ред. Л.И.Тимофеева, С.В.Тураева. _ М.: Сов.энциклопедия, 1984.
7. С.И. Ожегов. Толковый словарь русского языка. _ М.: Русский язык, 1988.
8. Тыва дылдың тайылбыр словары. Том 1. (А-Й). _ Новосибирск: Наука, 2003.
9. Тыва дылдың тайылбыр словары. Том 1. (К, М). _ Новосибирск: Наука, 2004
10. Тыва-орус словарь. _ М.: Сов. энциклопедия, 1968.
11. Я.Ш. Хертек. Тувинско-русский фразеологический словарь. _ Кызыл: ТКИ, 1975
12. Я.Ш. Хертек. Русско-тувинский фразеологический словарь. _ Кызыл, 1976

Кирилде

«Литература — амыдыралдың көрүнчүү» деп темалыг кирилде кичээл. Чогаалчының чечен чогаадылгазы болгаш боттуг амыдыралдың чогаалга илерээриниң онзагайлары. Литератураның уран чүүлдүң өске хевирлери-биле харылзаазы. Чечен чогаалды номчууру болгаш ону шиңгээдип, хулээп алыры.

1 кезээ. Чеченнерниң сөзү...

Аас чогаалының өөредиглиг болгаш кижизидикчи ужур-дузазы, эстетиктиг шынарлары. Аас чогаалы-биле литератураның сырый холбаалы, оларның бот-боттарын байытчып чорууру.

Маадырлыг тоолдар (эпос)

Маадырлыг тоолдарның кол утказы — чөптүг чорук, эки амыдырал дээш демиселчилерниң маадырлыг чоруктарын алдаржыдары. Чоннуң эпос чогаалында тайбың чуртталга дугайында ооң үзел-бодалдары, терээн черинге мөңгө ынакшылы сиңниккен. Оларның идеялары болгаш уран-чечен онзагайлары.

«Ачыты Кезер-Мерген» (бөлүктөрүн шилиир)

«Кезер тоожузу» — тибет, моол, кыдат бурят, калмык улустарныц ур уеде демнежип тургускан кайгамчык аас чогаалы. Тайбың, эп-найырал, чырыткылыг келир уе дээн идеяларның илереттингени.

«Кезер тоожузу» Тывага чыып, бижип келгени. Ону тыва тоолчуларның ыдып турганының янзылары. Кезерниң болгаш өске-даа маадырларның омур-хевирлериниң чуруттунганы.

Тоолдуң дылының уран-чечени, чурумалдыг аргаларның ажыглалы.

«Танаа-Херел»

Маадырлыг тоолдарның тывылганының төөгүзү. "Танаа-Херел" — тыва улустуң сурагжаан маадырлыг тоолу. Чөптүг чорук дээш демиселчилерниң маадырлыг чоруктарын алдаржытканы. Аас-кежиктиг чуртталга болгаш чаагай келир үе дугайында чоннуң күзелениң илерээшкини. Кол маадыр Танаа-Херелдиң амыдыралы, омур-хевири: маадырлыг чоруктары, эрес-дидими, күш-шыдалы, угаанны, сөзүңгө шынчызы, даанган хулээлгезин күүсеткени. Алдын даңгынаның угаанны болгаш эки сеткилдии. Шаң-Хаан биле Шулбус-Хаанның омур-хевирлери.

"Танаа-Херелдиң" тургузуу, дылының уран-чечени, катаптаашкын, гипербола, эпитет, деңнелге болгаш өске-даа уран чурумалдыг аргаларны ажыглааны.

"Бокту-Кириш, Бора-Шээлей"

"Бокту-Кириш, Бора-Шээлей" деп тоолдуң тыва улустуң аас чогаалында онзагай туружу. Кыс маадыр Бора-Шээлейниң омур-хевири, ооң маадырлыг, тывыңгыр чоруктары, угаан ны, чечен-мергени. Тоолдуң идеязы болгаш уран-чечени.

Чогаал теориязы. Маадырлыг тоолдар дугайында билиг

«Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока» деп серияның «Тувинские героические сказания» деп номнуң тургузуу, кол утказы, ужур-дузазы.

Немелде номчулгага хереглээр чогаалдар: «Ачыты Кезер-Мерген»; "Каңгывай-Мерген"; "Тоң-Аралчын хаан"; «Орус маадыр Илья Муромец»; «Эрниң экизи Хан-Харантуй» (моол улустуң маадырлыг тоолу).

II кезээ. Аас чогаалының салдары-биле...

В.С. Серен-оол «Кац-кыс»

Чогаалчының маадырлыг тоолдарның идея-темазын, сюжет, композициязын база фольклорлуг уран аргаларын чедимчелиг ажыглааны. Маадырлыг тоожу тоолда кол маадыр Кац-кыстың (Бора-Шээлей-биле деңней көөр) төрээн черинге болгаш ынакшылыңга бердингенин, мөзү-шынар, арын- нүүр, ат-алдар, адаан-мөөрей темаларын чедингир дамчытканы. Чогаалдың уран-чечени болгаш дылының байлаа.

Словарь-фразеологтуг ажыл: каптагай, сүрүг, шиглээр, ямбылдыг, чширбей, кудай, суспарадыр, албаты чон.

М.Б. Кенин-Лопсан «Хайыралыг Калчан-Шилги» (тоожудан эгелер)

Аът-көшкүн чоннуң хөлгези, эр кижиниң идегелдиг эжи. Тыва кижиниң амыдыралы аът-биле тудуш дээн бодалды чогаалчының дамчытканы. Эртине кырганның омур-хевири. Тыва чоннуң бойдуска хумагалыг болур үзел-бодалының тоожуда илерээшкини.

Тоожунуң аас чогаалы-биле харылзаазы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: сыгыр даң бажы, чакпыыл ыт, таалың, хииктелдир, нүгүл, сирти, төжсек, кокпа.

М.Б. Доржу "Аас чогаал"

Шүлүкте улустуң аас чогаалының мөңгезин, өгбелерниң чечен сөзүнүң өлүм чогуң, салгалдарның өнчүзү бооп артканын чеченчидип угаатканы. Чогаалда уран чурумалдыг аргаларның, ажыглалы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: ыткан өгбелер, оттуг чүрек, чүглежи бээр.

Немелде номчулгага хереглээр чогаалдар: Е. Танова «Бора-Шээлей»; В. Серен-оол «Каң-кыс»; К. Түлүш «Мөге Союспаң»; А. Ондар "Алышкылар болгаш Танды ээзи"; Дж. Лондон "Киш дугайында тоолчургу чугаа" (очулга).

С.К. Тока «Араттын сөзү» деп романдан эгелер

"Чаа ужуражышкыннар", "Кайнаар баарыл?", "Чер-бажыңга" "Одаглар хып тур", "Даң бажында".

Тыва чоннуң төөгүлүг салым-чолунуң өскерилгелерин, ооң феодализмден чаа амыдыралче шилчилгезин уран-чечен көргүскени.

Романның бо эгелеринде Тас-Баштыгның, Тывыкының, Албанчының, Ванька Родинниң, Сидоровтуң омур-хевирлерин бир мөзүлөш кылдыр чурааны. Даш-Чалаңның, Чолдак-Степанның омур-хевирлеринде дарлакчы ниитилелдин моральдыг мөзүзүн көргүскени. Шилиттинген эгелерниң уран-чечени.

С.А. Сарыг-оол "Аңгыр-оолдуң тоожузу" деп романдан эгелер

"Дагаа чылдыг мен", "Бажым кыргытканым", "Пөш бажыңга", "Оттуг-терге", "Шагаа".

"Аңгыр-оолдуң тоожузу" — С.А. Сарыг-оолдуң кол чогаалдарының бирээзи. Өскүс оолдуң салым-хуузу, улуг амыдыралче баштайгы базымнары, өөрүшкүзү болгаш муңгаралы. Улусчу ёзу-чаңчылдарның, байырлалдарның, оюннарның бичии Аңгыр-оолдуң угаан-бодалының хевирлеттинип быжыгарыңга ужур-дузазы. Кол маадырның омур-хевирин дамчыштыр тыва чон болгаш ооң амыдыралы, өртемчей билиишкини, кижиниң хуу-салымы дугайында бодалдарны авторнуң номчукчуга уран-чечени-биле чедимчелиг кылдыр дамчытканы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: сай чаш, шавы, хелиң, эрээ, доң берге, бурундук, албараан, күдүрээлиг пөш, авыралы, кош-адыш, алаңгыыш; дүне боорга, дүктүг

сыртык, хүндүс боорга, мадар аяк; дагыыр, аспан шартылаа, хөл-шыдыраа, мыйыс-шыдыраа, даалы, хорул, молдурук, бүүректиг даштар.

Б.Д. Хөвөңмей «Чүү болганыл?» (1 шак)

Чечен чугаада мөзү-бүдүш айтырыын чогаалдың кол маадыры Монгуш-оолдуң омур-хевирин дамчыштыр көргүскени. Ооң туруштуу, төлөптүг аажы-чаңы, ак сеткилдий болгаш шынчызы. Чогаалдың кижизидикчи ужур-дузазы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: чес көпөөктер, ишкээр фестиваль, чөптү, "үүлгеткен херек".

Немелде номчулгага хереглээр чогаалдар: Б. Хөвөңмей «Адазының айбызынга»; Е. Танова «Иениң салым-хуузу» Ш, Суваң «Тоол чурттуг оол»; М. Карим «Аалывыста аас кежи» (очулга).

Ш кезээ. Оожургал чок сагыш-сеткил...

Чечен чогаалдарда мөзү-бүдүш айтырыгларын илереткени. Чечен чогаалдың маадыры, ооң кылып турар ажил-херектери, аажы-чаңы, кижилерге хамаарылгазы. Эпоска, драмага, лирикага характерни тургузары.

С.А. Сарыг-оол «Соругга»

Кижиле бойдуштуң сырый харылзаазы. Дукарның аңнаашкынга сонургалды, ооң бодалдарын, психологтуг байдалын болгаш тайганың дүнеки амыдыралын илереткени. Чечен чугаада пейзажты чуруп көргүзүрде, ажыглаан уран-чечен аргалар.

Словарь-фразеологтуг ажыл: соруг, хайыр, дая, чиңгис, шырыш, шет мургуйлап чорааш, хооргал, боо хөлдээр, оңгу, ожук, аялыг, нугуттунуп.

Чогаал теориязы. Чечен чугаа дугайында билиг

О.Ө. Сувакпит «Ылар»

Бойдус камгалалының темазынга бижиттинген өөрлөш шүлүктөр. Төрөөн чериниң бойдузун камгалаарын уран-чечен илереткени. Бойдус камгалалының, темазын бир янзы кылдыр көргүскени. Чогаалдың ханы уткалы, сеткил-сагышка дээшти.

Словарь-фразеологтуг ажыл: ыы-сыы, харам бастыгар, чиргилчинней көстүр, хай чок, буянчыыр, сегиртир, чиңчерлей бээр, салам аар-аар, суксун, төрө, салгал, аймак чонум.

К.-Э. К. Кудажы «Кызыл-Бөрттүг»

Тыва араттарның бот-медерелиниң оттуушкуну, оларны амыдыралында чаа чуулдер. Элээди оолдарның бир мөзүлөш амыдыралы болгаш башкы кижиниң омур-хевирин дамчыштыр бурунгаар чүткүлдүг аныяк кижини чурааны. Кызыл-Бөрттүгнүң бичиизинде амыдыралы, авазының оглунга хамаарылгазы, соңгу аданың оолдуң күзелениң боттанырынга идигни бергени. Ооң омур-хевирин, аажы-чаңын, үзел-бодалын авторнуң илереткени. Тоожунуң уран-чечени болгаш ужур-дузазы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: озалааш казанак, оспаксырак, даш тепкешичыдыпкан, чавааның аксын чайып бээр, арөвэчи.

Ш.М. Суваң «Чээн оол»

Дириг амытаннар болгаш кижилерниң аразында харылзаа. Аңгыр-оолдуң психологтуг байдалын чуруп көргүскени.

"Кыяр сиген сыя баспас, чүстүг сиген үзе баспас" деп чечен сөстүң утказы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: чээни, даайлышкылар дүүрге, чыт кагар, дис бажынга, кулбуруур, элик, хүлбүс, сезинчиг, хараал, молдурукталы берген, тендиш дигеи,

дүндүүштелдир окталдыр шурааш, боонуң мажызы, харал дыгып, дүндүгүр дүмбей, эриг баарлыг.

Немелде номчулгага хереглээр чогаалдар: С. Тамба «Амыргалаар» (шилиир); Ш. Суваң «Медээ»; А. Ховалыг: "Кырган-ача тараазы"; Э. Хемингуэй «Ашак болгаш далай (очулга).

IV кезээ. Чечен чогаал делегейинде мөңгө темалар ..

С.Б. Пюрбю «Эргеппей дугайында тоожу»

Чылгычы кижиниң омур-хевири, эрги болгаш чаа чүүлдерниң үскүлежииникини.

Самданның сактыышкынын дамчыштыр Эргеппейни омур-хевирин чурааны. Ооң Самданның салым-чолунга киржилгези. Аныяк кижини өзүлдезинге улуг кижиниң чаагай салдарын көргүскени. Эргеппей — депшилгелиг арат.

Словарь-фразеологтук ажыл: веранда, диктор, сиилби каастаан, муңгаш, мээрөң, чылгы манаар, шаг эргилдези, чалгын-чакпа, тегерип, күзег, өчүк, торгап, чанчын, мөңгө, чыргал догуннаар, арбан даргазы, чейзең, ноян-дүжүмет, чагырыкчы, ужур-төре, дүжүлгеден дүшкен, шавы, номнал.

Чогаал теориязы: тоожу дугайында билиг

О.К. Саган-оол «Найырал»

Чечен чугааның темазы болгаш идеялиг утказы. Тыва кижиниң аажы-чаңында болгаш психологиязында өскерлишкиннер. «Найырал» деп чогаалдың барымдаалыг, амыдыралчы үндезиннери. Адар-оол биле Марусяның аян-чоруу, оларга таварышкан бергелерни ажып эрткени.

Словарь-фразеологтук ажыл: шораан хаялар, сөгедектеп, көшке, дүдүскек, ээрем.

К.-Э. Кудажы «Сарыг-оолдуң плантациязы»

Чечен чугааның тема, идеязы. Чогаалда чечен девискээр. Дылының онзагайы. Чогаалчы С.Сарыг-оолдуң төрөөн черинге ынак, аңаа хумагалыын көргүскени. Курорттуң турар черинде эм унуштер, оът-сигенни, оларның ажыглалын чогаалчының чураанының ужур-утказы.

Словарь-фразеологтук ажыл: сыын оьду, кош-дүүрге, жылка, Ногаан-Тарийги, Сагаан-Тарийги, ягаан өңнүг, плантация.

М.Б. Доржу «Дайынныг кино көргөш...»

Дайынның коргунчуг уржуун Матрёна угбайның чугаазын дамчыштыр көргүскени. Салгалдар аразында харылзааларны нарыны болгаш улустуң бот-боттарын билчип шыдаары. ДЧ, ; ', \$ '

И.Б. Иргит «Эргим Уля угбай»

Тоожукчунуң сактыышкынын дамчыштыр бөдүүн орус кадайның омур-хевирин чылыг, чымчак сеткил-биле чуруп көргүскени.

Словарь-фразеологтук ажыл: чылыы кирер, хөлестеп, чөнүп, далдыргай, чөңгээлээр, колдамнажыр, нотариус.

Немелде номчулгага хереглээр чогаалдар: С. Пюрбю «Орланак»; О. Сагаан-оол «Тоорукчуга таварылгалар»; Л. Чадамба «Шораан»; К.-Э. Кудажы «Таңды кежи» (шилиир)

V кезээ. Поэтиктиг одуруглар...

С.Б. Пюрбю «Төрөөн дылымга»

Делегейде хөй дылдарының аразындан бодунуң төрөөн тыва дылынга ынаан, чоргааралын дамчытканы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: аадын ора, арат чон, алган-йөрээл, өпей ыры.

А.А. Даржай «Авамга»

Ава темазы — мөңгө темаларның бирээзи. Шүлүкте аваның ажы-төлүнгө ынаан уран-чечен аргалар дамчыштыр илереткени. Шулуук — чоннуң ынак ырларының бирээзи.

Словарь-фразеологтуг ажыл: куурарып оңа берген, өрү депшип, агайлар, хаяландыр, дээвиир, кударанчыг, шыва тон

Чогаал теориязы: шүлүк дугайында билиг

Шулуук — чечен чогаалдың онзагай хевири. Ооң тургузуу, аяны, эстетиктиг ужур-дузазы.

М.А. Күжүгет "Бак сагыш башка халдаар"

Шүлүкте чоннуң ёзу-чаңчылдарын аныяк салгалга йөрээл сөс болгаш каржы-бак чоруктуң тодаргай чижектерин дамчыштыр илереткени, ооң кижизидикчи ужур-дузазы. Шүлүктүң адының утказы. Аас чогаалы-биле харылзаазы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: саң, чалбарар, Тос дээрим, Долаан бурган, Хайыракан, чаяаттынган, дооста, хээрек, хугбай, хеңмелендир, үре дамчаан, казырык, сарыылы чок, салгал дамчаан, сагыш-сеткил ядаралы.

Р.Д. Лудуп «Чавыс-чавыс көжүп чоруур булуттарлыг»

Ырак черге чорааш, төрөөн Тывазын сагынганын уран-чечен аргалар дамчыштыр илереткени.

Немелде номчулгага хереглээр чогаалдар: С.Б. Пюрбю «Ховуда суур»; М.Өлчей-оол «Чаагай чаңчыл». А.С. Пушкин «Капитан уруу»; А.Адаров «Мөңгө даглар».

VI кезээ. Төөгүнү коптарыңар...

С.А. Сарыг-оол «Алдан-маадыр»

Тыва араттарның XIX чүс чылдың ийиги чартыында тыва байлар болгаш маньчжур кыдат дарлалының адаанга турганы. Алдан-маадырларның тура халыышкынының сорулгазы, түңнели, ужур-дузазы. Оларның демиселиниң Тывага мөңгө артканы. Шүлүктүң тургузуу, уран-чечени.

Словарь-фразеологтуг ажыл: аймак, адаан, сүлде-чаяан, сүзүглел, өртээл, эзергек, кул, сүртетсе-даа.

Р.Д. Лудуп «Улаастайга»

Шүлүктүң төөгү-биле холбаазы. Чоннуң сүлде-сүзүү, сеткил-сагыш кадыкшылының дугайында бодалды илереткени.

Словарь-фразеологтуг ажыл: сүзүк, сүлде, дүлнү берген.

И. Бадра (Бадра Игорь Иргитович) «Ужудукчу Кидиспей» деп романдан үзүндүлөр

Баштайгы тыва ужудукчу Ч. Кидиспейниң амыдыралын чеченчидип чурааны.

Словарь-фразеологтуг ажыл: курсантылар, карантин, практиктиг ужудуушкун, элчин чери, АРЕВЭ ТК, ТАРН ТК, АРШ, рация, кордакчы, манёвр.

О.Ө. Сувакпит «Сат Бурзекей дугайында баллада»

Тыва эки турачыларның омур-хевири чуруп, оларның бодал-күзелдерин, маадырлыг чоруун балладада илереткени. Балладаның идея-тематиказы, маадырларының боттуу болгаш уран-чечени.

Словарь-фразеологтуг ажыл: килең, өжээн, кызыл мыңгы, сүртенчиг, акы-дуңма, чаңгыс бүле, аңгы чурт.

К.-Э.К. Кудажы "Он бир"

Дайын чылдарында акы-дуңмалышкы Украинага тыва эки турачы аъттыг-шеригжилерниң эрес-дидим чоруун, дайынчы найыралдың онзагай талаларын көргүскени. Шииниң боттуг төөгүгө дүүшкээ, персонажтарның амыдыралдан алдынганы. Шииде ук

теманы ажыдарда, уран-чечен аргаларны, диалог, монологтарны ажыглааны, ооң ужурдузазы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: эскадрон, ара-амытан, эки турачылар, расчёт, командалал, өргүүдел.

Немелде номчулгага хереглээр чогаалдар: Ю. Кюнзегеш «Самбажыктың ыры»; О. Намчылак "Дайын кескиндизи"; М. Эргеп "Эр кара эзирлер"; А. Даржай "Беш мөөң белек"; И. Кузнецов «Саяндан Ровно чедир» (очулга, шилиир); Н.Гоголь «Тарас Бульба» (очулга).

Өөредилге чылының дургузунда шээжилээр чогаалдар:

Тыва улустуң маадырлыг тоолдарындан үзүндү (шилилге-биле); С.А Сарыг-оол «Алдан-маадыр»; С.Б. Пюрбю «Төрөөн дылымга»; О.К. Саган-оол «Найырал» (үзүндү); А.А. Даржай «Авамга»; О.О. Сувакпит «Ылар» (үзүндү, шилилге-биле).

7 класска чогаал өөредириниң шактарының хуваалдазы:

Чогаалды номчуурунга болгаш сайгарылгазынга — 27шак.

Класстан дашкаар номчулгага- 4 шак

Чугаа сайзырадылгазынга — 4 шак.

7 класстың өөреникчилериниң кол-кол мергежилдери болгаш чаңчыгар чүүлдери

7-ги классты доозуп тура, өөреникчилерниң билир ужурлуг чүүлдери:

- маадырлыг тоолдарны уран-чечениниң онзагайын тодарадып, тайылбырлап билир;
- улустуң аас чогаалының аңгы-аңгы хевирлерин тодарадып болгаш оларны авторлуг чогаалдардан ылгап билир;
- шээжи-биле өөрөнгөн чогаалдарын шын аянныг, тода чугаалап билир;
- чогаалда чуруттунган болушкуннарны, маадырларны долuzu-биле сайгарып шыдаар;
- өөренип эрткен сөзүглелдериниң уран-чеченин сайгарбышаан, өөрөнгөн чогаал теориязын шын ажыглап билир;
- утказын чугаалаарының аңгы-аңгы хевирлерин (делгеренгей, шилилгелиг, допчулай) чугаалап, рольдап номчуп, планның янзы-бүрү хевирлерин (сюжеттиг, идея тематикалыг, композициялыг, цитаталыг) тургузуп билир.
- номчаан чогаалдарынга хамаарыштыр өскелерниң бодалдарын дыңнап, билип, аңаа хамаарыштыр бодунуң бодалын барымдаалыг шынзыдып өөренир;
- номчаан сөзүглелинге бодунуң хамаарылгазын тода илеретпишаан, аңаа дүүштүр презентацияны кылып билир;
- номчаан чогаалдарынга кыска шинчилел ажылдары болгаш чогаадыкчы ажылдарны кылыр;
- өөрөнгөн чогаалдарынга бижимел ажылдарның янзы-бүрү хевирлерин кылып шыдаар;
- өөредилге номунуң тайылбыр кезээн болгаш аңгы-аңгы словарьларны, энциклопедияларны ажыглап билир.

7 класстарның төрөөн чогаалынга чорудар аас болгаш бижимел чогаадыкчы ажылдарның хевирлери

• *Аас-биле:* номчаан сөзүглелин делгеренгей, допчулай, шилилгелиг, немей чугаалаары; номчаан чогаалынга хамаарыштыр бодунуң бодалын шын, тода, бүзүрелдиг илередири өске кижиниң бодалын дыңнап, үнелеп билири. Шээжи-биле өөрөнгөн чогаалдарын шын, аянныг, тода чугаалап билири.

Чогаалдарны рольдап номчуп шыдаары. Чогаалдың маадырларына деңелгелиг характеристиканы бээри, сөзүглелде болуушкуннарны немей, делгеренгейжидир чогаадып чугаалап билири. Дыңнадыгларны, рефераттарны тода аянынг номчууру.

- *Бижимел-биле:* номчаан номунга, көргөн шиизинге, кинозунга кыска үнелел, аннотация кылыры, чогаалдарның маадырларын деңнеп, проблемниг айтырыгларны чырыдып бижири-биле ажылдар кылып, сөзүглелдин төнчүзүн немей чогаадыры, делгеренгей, шилилгелиг болгаш допчулай бижири. Номчаан сөзүглелдеринге бөдүүн болгаш нарын хевирниң планнарын, тезисти тургузуп билири. Чогаадыгларның ангы-ангы хевирлерин бижири дээш оон-даа өске ажылдар.

- *Чогаадыкчы:* өөрөнгөн темазынга хамаарыштыр викториналарны, ребустарны, кроссвордтарны, презентацияларны болгаш оон-даа өске чогаадыкчы ажылдарны тургузары.

7-ги класска тыва чогаалдың календарь-тематиктиг планы.

№	Программа езугаар өөредир материалдарның темалары	Шагы	Ай-хүнү	
			План ёзугаар	Хүннүн эдилгеzi
I кезээ. Чеченнерниң сөңү...				
1	«Литература – амыдыралдың көрүнчүү»	1		
2	Маадырлыг тоолдар (эпос)	1		
3	«Танаа-Херел»	1		
4	«Танаа-Херел» деп тоолдуң дылының уран-чечени	1		
5	«Бокту-Кириш, Бора-Шээлей»	1		
6	«Бокту-Кириш, Бора-Шээлей» деп тоолдуң дылының уран-чечени	1		
7	Ч.С Чогаадыг «Мээн ынак маадырым»	1		
8	<i>Чогаал теориязы</i> Маадырлыг тоолдар дугайында билиг	1		
II кезээ Аас чогаалының салдары-биле ...				
9-	Владимир Серен-оол «Каң-кыс»	1		
10	Владимир Серен-оол «Каң-кыс» Маадырлыг тоожу тоолда кол маадыр Каң-кыстың (Бора-Шээлей-биле деңней көөр) төрээн черинге болгаш ынакшылынга бердингени	1		
11	Владимир Серен-оол «Каң-кыс» Чогаалдың уран-чечени болгаш дылының байлаа			
12	М.Кенин-Лопсан «Хайыралыг Калчан-Шилги»	1		
13	Эртине кырганның сагыг-өөредии	1		

14	Ч.С. Чогаадыг «Эки аът ээзинге шынчы»	1		
15	<i>Чогаал теориязы.</i> Чогаалдың темазы болгаш идеязы	1		
16	Монгуш Баянович Доржу «Аас чогаал»	1		
17	С.Тока «Араттың сөзү» деп романдан эгелер	1		
18	С.Тока «Араттың сөзү» .«Чаа ужуражышкыннар»	1		
19	С.Тока «Араттың сөзү» деп романдан эгелер ». «Кайнаар баарыл?»	1		
20	С.Тока «Араттың сөзү» деп романдан эгелер. «Чер бажыңга»	1		
21	С.Тока «Араттың сөзү» деп романдан эгелер . «Одаглар хып тур»	1		
22	С.Тока «Араттың сөзү» деп романдан эгелер. «Даң бажында».	1		
23	С.А.Сарыг-оол «Аңгыр-оолдуң тоожузу»	1		
24	С.А.Сарыг-оол «Аңгыр-оолдуң тоожузу» «Дагаа чылдыг мен»,	1		
25	С.А.Сарыг-оол «Аңгыр-оолдуң тоожузу» «Бажым кыргытканым»	1		
26	С.А.Сарыг-оол «Аңгыр-оолдуң тоожузу» «Пөш бажыңга»	1		
27	С.А.Сарыг-оол «Аңгыр-оолдуң тоожузу» «Оттуг-терге»,	1		
28	С.А.Сарыг-оол «Аңгыр-оолдуң тоожузу» «Шагаа».	1		
29	Ч.С Чогаадыг «Кижиг-оран төлү»	1		
30	Байкара Дамчаевич Хөвөңмей «Чүү болганыл?»	1		
III кезээ. Оожургал чок сагыш-сеткил...				
31	С.Сарыг-оол «Соругга»	1		
32	С.Сарыг-оол «Соругга» Кижиг биле бойдустуң сырый харылзаазы	1		
33	<i>Чогаал теориязы</i> Чечен чугаа дугайында билиг	1		
34	О.Ө. Сувакпит «Ылар»	1		
35	Ч.С Чогаадыг «Кижиг-бойдустуң төлү»	1		
36	К.К.Кудажы «Кызыл-Бөрттүг»	1		
37	Кызыл-Бөрттүг-эзулуг маадыр	1		
38	К.К.Кудажы «Кызыл-Бөрттүг»Чогаалдың уран-чечени, ужур-дузазы	1		
39	Ч.С Чогаадыг «Кызыл-Бөрттүг- чаа үениң кижизи»	1		
40	Ш.Суваң «Чээн оол»	1		
IV кезээ. Чечен чогаал делегейинде мөңгө темалар...				

41	С.Б.Пюрбю «Эргешпей дугайында тоожу»	1		
42	Эргешпей- үезиниң маадыры	1		
43	Чогаал теориязы Тоожу дугайында билиг	1		
44	О.К Саган-оол «Найырал»	1		
45	О.К Саган-оол «Найырал» Адар-оол биле Марусяның аян-чоруу, оларга таварышкан бергелерни ажып эрткени.	1		
46	Ч.С. Чогаадыг «Эжим-биле найыралым»	1		
47	К.К.Кудажы «Степан Сарыг-оолдуң плантациязы»	1		
48	К.К.Кудажы «Степан Сарыг-оолдуң плантациязы» Чогаалда чечен девискээр	1		
49	М.Доржу «Дайынныг кино көргөш»	1		
50	Чогаал теориязы Композиция болгаш сюжет дугайында билиг	1		
51	Игорь Иргитович Бадра «Эргим Эля угбай»	1		
V-ки кезээ Поэтиктиг одуруглар				
52	С.Пюрбю «Төрээн дылымга»	1		
53	А.А.Даржай «Авамга»	1		
54	Ч.С Чогаадыг «Мээң авам»	1		
55	Чогаал теориязы Шүлүк дугайында билиг	1		
56	Мария Амын-ооловна Кужугет «Бак сагыш башка халдаар»	1		
57	Роман Дамдынович Лудуп «Чавыс-чавыс ужуп чоруур булуттарлыг»	1		
58	Роман Лудуп «Улаастайга»	1		
59	Ч.С Чогаадыг «Бак сагыш башка халдаар»			
VI –гы кезээ Төөгүнү коптарыңар...				
60	С.А.Сарыг-оол «Алдан-Маадыр»	1		
61	С.А.Сарыг-оол «Алдан-Маадыр» Шүлүктүн тургузуу, уран-чечени.	1		
62	И.Бадра «Ужудукчу Кидиспей»	1		
63	И.Бадра «Ужудукчу Кидиспей» Баштайгы тыва ужудукчу Ч. Кидиспейниң амыдыралын чеченчи-дип чурааны.	1		
64	О.Сувакпит «Сат Бүрзеккей дугайында баллада»	1		
65	О.Сувакпит «Сат Бүрзеккей дугайында баллада». Төөгү-биле холбаазы	1		

66	Ч.С Чогаадыг «Тыва эки турачыларның маадырлыг чоруу»	1		
67	К.Кудажы «Он бир»	1		
68	К.Кудажы «Он бир» Дайын чылдарында акы-дуңмалышкы Украинага тыва эки турачы аъттыг-шеригжилерниң эрес-дидим чоруун, дайынчы найыралдың онзагай талаларын көргүскени	1		
VII-ги кезээ. Россия чоннарының литературазы...				
69	С.Р.Эляй «Экии, тыва чонум!»	1		
70	Ц.Г.Шагжин. «Хураган»	1		

Ажыглаар литература:

1. Б. К.Будуп. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. Кызыл,2010.
2. Д. Ч. Сүндүп. Тыва улустун аас чогаалын школаларга өөредириниң методиказы. Кызыл, 1992.
3. Е.Т.Чамзырын. Этнопоэтические особенности тувинской детской прозы. Кызыл, 2009.
4. Матпаадыр. Уругларга аас чогаалы. Кызыл, 2006.
5. С. С. Комбу. Тувинская литература. – Новосибирск: Наука, 2012.
6. Тувинские народные сказки (Сост. З.Б.Самдан).-Новосибирск: ВО «Наука», Сибирская издательская фирма, 1994.
7. Тыва Республиканың чогаалчылары. (М.Б.Ховалыг тургускан. Кызыл, 2000)
8. Тываның чогаалчылары – Писатели Тувы. (М.Б.Ховалыг тургускан. Кызыл, 2001)
9. Тыва улустун тоолдары. Кызыл, 2012.
10. Тыва тывызыктар (Г.Н.Курбатский тург.-н.). Кызыл, 2002.
11. Тыва улустун тывызыктары. (А.Т.Дугаржап чыып тург.-н.). Кызыл, 2011. болгаш о.ө.

Словарьлар:

1. Б.И. Татаринцев. Этимологический словарь тувинского языка. Том 1 (А-Б). _ Новосибирск: Наука, 2002.
2. Б.И. Татаринцев. Этимологический словарь тувинского языка. Том II. (Д, Е, И, Й). _ Новосибирск: Наука, 2003.
3. Б.И. Татаринцев. Этимологический словарь тувинского языка. Том III. (К, Л). _ Новосибирск: Наука, 2004.
4. Б.И. Татаринцев. Этимологический словарь тувинского языка. Том IV. (М, Н, О, Ө, П). _ Новосибирск: Наука, 2008.
5. Б. К. Ондар. Топонимический словарь Тувы. _ Кызыл: ТКИ, 2007.
6. Краткий словарь литературоведческих терминов. Под ред. Л.И.Тимофеева, С.В.Тураева. _ М.: Сов.энциклопедия, 1984.

7. С.И. Ожегов. Толковый словарь русского языка. _ М.: Русский язык, 1988.
8. Тыва дылдың тайылбыр словары. Том 1. (А-Й). _ Новосибирск: Наука, 2003.
9. Тыва дылдың тайылбыр словары. Том 1. (К, М). _ Новосибирск: Наука, 2004
10. Тыва-орус словарь. _ М.: Сов. энциклопедия, 1968.
11. Я.Ш. Хертек. Тувинско-русский фразеологический словарь. _ Кызыл: ТКИ, 1975
12. Я.Ш. Хертек. Русско-тувинский фразеологический словарь. _ Кызыл, 1976

Программа

8 класс

Кирилде кичээл (1 шак). Чечен чогаал дугайында сөс.

Чечен чогаал – кижиниң иштики байлак сагыш-сеткилин билип алырынга база долгандыр турар делегейни шингээдип алырынга салдарлыг уран чүүлдүң онзагай хевири. Чогаалдың мөзү-бүдүш болгаш эстетиктиг көрүштү кижизидеринге салдары. Чогаалчының ниитилел болгаш амыдырал-биле харылзаазы, ону чогаалга чуруурунун ужур-дузазы. Литератураның кол сорулгазының дугайында тайылбыр.

1-ги кезээ. Тандым турда, тандаш-ла мен...

С.А. Сарыг-оол «Улуг-Хемим» (2 шак)

Тываның улустун чогаалчызы С.А.Сарыг-оолдун дугайында чугаа. Шүлүглелде кижини болгаш бойдус дугайында теманы ажитканы. Улуг-Хеминиң күскү болгаш чайгы пейзажтары, чогаалдың утказын ажыдарынга оларның салдарлыгы. Үе болгаш девискээрни чурааны.

Чогаалда лириктиг маадырның, хеминиң омур-хевирлери. «Улуг-Хемим» деп чогаалдың тургузуу. Шүлүглелдин дылының уран-чечени, ында уран чурумалдыг аргаларны, чурумалдарны, миннишкиннерни ажыглааны. Орус болгаш өске-даа чогаалдар-биле харылзаалыгы.

Словарь-фразеологтук ажыл: түлөп каапкаш, кадак ак-көк дээривисте, кастар далбый болу берген, эткин өйү, балык, балар тунгаан чыды, ыяш когзу, сыскак сен деп, муңгак, хилег олурумда, дут манаар, хемден буруп деп сөстөрнүн утказын, шүлүглелде ажыглалын тайылбырлаар.

Чогаал теориязы. Шүлүглел дугайында билиг (1 шак). Шүлүглелдин өске жанрлардан, ылаңгыя шүлүк чогаалындан, ылгалдыгы. Шүлүглелде проза болгаш шүлүк жанрларының шынарларының каттышканы. Тыва литературада шүлүглелдер, оларның авторлары.

Ю. Ш.Кюнзегеш «Дыт» (1 шак).

«Дыт» деп чогаалда кижини болгаш теманы ажитканы. Дыттын болгаш лириктиг маадырның поэктиг омур-хевирлериниң тудужу, оларның харылзаазы. Дыт – чернин, дээрнин, хүннүн харылзаачызы. Кижиниң бойдусту дыңнап билир салым-

чаяанны. Шүлүктө уран чурумалдыг аргаларны ажыглааны. «Тынып турар», «дозуп ишкен», «черниң үнүн дыңнап чыдар» деп диригжидилгелерниң болгаш өске-даа уран чурумалдыг аргаларның уткалары. Шүлүктүң тургузуу: алды, чеди, сес одуругларны строфалар кылдыр тургусканы, ажыглаттынган аяннажылгаларның хевирлери. «Дыт» – чогаалчының философчу лириказының онзагай илерээшкини.

Словарь-фразеологтук ажыл: чатты берген, шүдүнзениң күгүрү, тайлы берди деп болгаш өске-даа сөс каттыжышкыннарының уткалары, оларның шүлүктө ажыглалы.

Ю.Ш.Кюнзегеш «Чөөн чүктүң кижизи мен» (1 шак).

Авторнуң тыва литературага «чөөн чүк» деп билиишкинни кииргени. Кижиниң төрөөн чери-биле, бойдузу-биле харылзаазы. Лириктиг маадырның салым-чаяанының, чаңчылдарының төрөөн бойдузундан бодарааны. «Чөөн чүктүң кижизи мен» деп шүлүктө омур-хевирлер, илереттинген бодалдарның солуну. Чогаалдың дылының уран-чечени, тургузуу. Чуртунга ынакшылды, чоргааралды илереткениниң аяны.

Ю.Ш. Кюнзегештиң чогаалдыкчы ажылының дугайында литература-сайгарылгалыг ажылдар.

Словарь-фразеологтук ажыл: Алажыга аадып каарга, айызап кээр, шаңдаа шыйган, талыгырда чивенгирлээн, шоглап келген деп сөс каттыжышкыннарының база ай, бес, артыш, шаанак, хонак, хевек, кумзат, хүрээ-хиит, дөңгү деп сөстөрниң уткаларын, шүлүктө ажыглалы.

М.Б. Доржу «Даг эзири» (1 шак).

М.Б. Доржунуң новелла жанрын сайзыратканы. Чогаалда ачаның болгаш эзирниң чечен омурларының чергелешкээ. Аңчы ачазының чагыгларының оглунга дээштиг болганы, оолдуң миннишкини. Эзирге хамаарыштыр «эңгимениң бедиин тевер» дээн бодалдың өөредиглиг ханы уткасы. Новеллада символиктиг уткаже шилчээн омур-хевирлар.

С.С Сүрүң-оол «Ырла, Хемчик» (1 шак).

«Ырла, Хемчик» деп шүлүктө лириктиг маадырның төрөөн хеминге эргелени, чоргааралы. «Тускай үннүг» чалгыгларның, «көвей ырлыг» саарыгларның чымыштыг чону-биле «харылзаазы». Шүлүктө лириктиг маадырның бодалдарының омур-хевирлии. Оларны илередиринге бадыткал, адалга, дилег аяннарын чөптүг ажыглааны. Чогаалдың дылының уран-чечени. Чадаган, саарыг, куттулар, чымыш, дөңнүр болгаш өске-даа сөстөрниң уткаларына словарь-фразеологтук ажылды чорудары.

М.Б.Кенин-Лопсан «Хүттүң ужары» (1 шак).

Тываның улустуң чогаалчызы М.Б. Кенин-Лопсанның шүлүк чогаалы. «Хүттүң ужары» деп өөрлөш шүлүктөриниң тема, идеясы, тургузуу. Чогаалда кижиниң биле бойдуштуң аразында харылзааны көргүскени, лириктиг маадырның чер-чуртунга ынакшылын илереткениниң чаражы. Чылдың үелериниң аайы-биле бойдуштуң аажызын кижиниң

аажы-чаңындан үлегерлеп чурааны. «Хүттүн ужары» деп шүлүктүн дылының уран-чечени: эпитеттер, метафораларны чедимчелиг ажыглааны.

Словарь-фразеологтуг ажыл: чалым, кызаа, огуп чыдар, чакпыыл, хоруур, булукталган доштар, төрөпчилээш, девиржээн, кажараан, хүртеңнеп чыдар деп сөстөрнүң уткалары болгаш сөзүглелде ажыглалы.

К.К. Кудажы «Таңды кежии» (3 шак).

Тываның улустун чогаалчызы К.К.Кудажының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. «Таңды кежии» деп чогаалда бойдус темазын чырытканының онзагайы. Тоожукчу маадырның сонургак, хайгаараачал, эскериичел, өөрениичелин көргүскени. Чолдак-Кадай, Көк-Кадай кырган-аваларның омур-хевирлери. Чогаалда бойдуска хумагалыг хамаарылга, тыва езу-чаңчылдарны сагыры, аң-мең, мал-маганның аажы-чаңнарын билири, бойдус болушкуннарын хайгаарап, ооң-биле херек өйде демисежип билири, чамдыкта ооң ачы-дузазын четтирери дээн чергелиг айтырыгларны көдүргени. Ие-бойдустун кижизидикчи умур-дузазы, төрөөн чери биле кижиниң салым-чолу, амы-тыны тудуш деп бодалды илереткени. Чогаалдың дылының уран-чечени, умур-дузазы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: тоол ээлери, Шагаа, шиме, ликпункт, шартылаа соонда, хөрөңги, күзеглээр, мээс, төрөпчи, шоваа, сыын үнү деп сөстөрнүң утказын болгаш сөзүглелде ажыглалы.

З.С. Байсалова «Тайга ээзи» (2 шак).

Чогаалдың аас чогаалы-биле харылзаазы. Сюжединиң кезектериниң идеялиг пафозу. Эр кижиниң сөзүңгө шынчы болурун угаатканы. Кайгал Көк-Дамбаның омур-хевирин өөредиглиг чурааны. Кол маадырның психологтуг байдалы, ооң чугаазы.

З.А. Намзырай «Дуруяалыг-Шөл» (1 шак).

Шүлүкчүнүн чогаадыкчы ажылында төрөөн чер темазының туружу. Лириктиг маадырның чер-чуртунга, бойдузунга ынакшылы. Чогаалда лириктиг маадырның сагыш-сеткилин илередиринге күскү бойдус чурумалының салдары. З.Намзырайның бойдус темазынга бижиттинген шүлүктериниң өске чогаалдар-биле үн алчып турары. Шүлүктүн тургузуу: строфалар, строкалар, эге аяннажылганың хевирлери. Уран чурумалдыг аргаларны ажыглааны. Словарь-фразеологтуг ажыл: куруяк-чай, күзег, күзүңгү, турлаг чер, тулаа суу, шагның каазын алгаар деп сөстөрнүң болгаш сөс каттыжышкыннарының уткалары.

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар: В.Ш.Көк-оол “Байлак чуртум” С.К. Тока “Бөрүлерни аңнаары”. М.Ховалыг «Улуг от».

II-ги кезээ. Тараам турда, тодуг-ла мен...

К-Э.К. Кудажы “Тараа” (3 шак).

«Тараа» – К.Кудажының баштайгы тоожузу. Чогаалдың тема, идеязы. «Тараам

турда, тодуг-ла мен» деп эпитафияның ужуру-утказы. «Тараа» деп тоожуда кижинин амыдырал дээш тура-сорукутуу, ажы-төл кижизидилгезинге кол черни ээлеп турары. Суваң ирейниң чагынының идеялиги утказы. Чогаалда найырал темазы. Тоожуда үе болгаш девискээр. Чогаалдың дылының уран-чечени.

Словарь-фразеологтуг ажыл: салам,бо-былаа, кастык, сегел салы, сол-ла-дыр бе, тогана, бөкселиг, шаң, мажак, уур, эзер бөктүргези, үңгерип алып, чазыыл-чурум, шопулак, хува, дуогу бастыраар, бажының суун ижип, даап билип каан, орнукшудар деп сөстөрнүң болгаш сөс каттыжышкыннарының уткалары болгаш ажыглалы.

А.К.Үержаа «Ажыл» (1 шак).

«Ажыл» деп шүлүктүң идеязын антитеза аргазы-биле илереткени. Шүлүктүң тургузуунуң онзагайы, дылының уран-чечени. Риториктиг айтырыгларны ажыглааны, оларның ужуру-утказы. Шүлүктүң уругларның мергежил шилип алырынга, хамааты туружун илередириңге салдары.

Словарь-фразеологтуг ажыл: дагап, аңмаар, чиндип чорааш, таалал, хинчек, даржыктыг деп сөстөрнүң утказын болгаш шүлүкте ажыглалы.

III-кү кезээ. кижичурттуг, куш уялыг

В.Ш. Көк-оол «Самбажык» (4 шак).

В.Ш. Көк-оолдун шиичогаалын сайзырадырынга кириген үлүү. «Самбажык» деп драманың темазы. Шиичогаалда социал чөрүлдээрден тывылган идеялиги конфликт. Чогаалда үе болгаш девискээр. Шиичогаалдың кол-кол персонажтары. Алдан маадырларның баштыңы Самбажыктың бурунгаар көрүштүг тура-соруу. Алдан маадырларның аразында демнии, эрес-дидими. Дургун деп аттың тывылганы, ооң амгы үеде тайылбыры. Шиичогаалдың дылының уран-чечени, ында улустун аас чогаалының ажыглалы, маадырларның омур-хевирлерин чуруурунга ужуру-дузасы.

Монологтарның, диалогтарның персонажтарның психологтуг байдалдарын дамчыдарынга ролю. Кызыл хаяаның символиктиги утказы. В.Ш. Көк-оолдун «Самбажык» деп шиичогаалының дугайында үнелелдер.

Словарь-фразеологтуг ажыл: төре, амбын, дөрбет, имбии, эжен, лаң, чаңгы, хүндү, бошка, албаты, чанчын, карачуул, черлик-шай, чинзе, одага, өөлөт, шөө-бөрү, даа дарга, хоойлуну авыралдап, дуокуаа, чызаан чери, хөөрге деп сөстөрнүң болгаш сөс каттыжышкыннарының уткалары, оларның ажыглалы.

Чогаал теориязы. Шиичогаалында билиги (1 шак).

Шиичогаалының чогаалдарының проза, шүлүк жанрларындан ылгалды, онзагай шынарлары. Ооң кол бөлүктери: драма, трагедия болгаш комедияның тодарадылгалары, чижектери.

С.А. Сарыг-оол «Чечен биле Белекмаа» (2 шак).

Баштайгы тыва либреттонун бижиттингени. Хөгжүмнүг шииде бурунгу Тыванын амыдыралы. Чогаалда кол чөрүлдээниң чылдагааннарын көргүскени. Чогаалдың тема, идеясы, сюжеди болгаш композициясы. Шииде кол-кол персонажтар. Чечен биле Белекмааның омур-хевирлери. Шииниң уран-чечен дылы, аас чогаалының үлегерлери болгаш чогаалчының уран сөске хамаарыштыр чаартыкчы ажылдаанының чижектери.

А.К.Үержаа «Үш чүс харлыг кырган кускуннун чагы» (2 шак).

Чогаалчының философчу лирикасы. «Үш чүс харлыг кырган кускуннун чагы» деп чогаалда янзы-бүрү поэтиктиг омур-хевирлер. Амыдыралдың утка-дөзүнүн болгаш кижиниң амыдыралчы туружунун дугайында бодалдар. Кускуннун омур-хевирин шүлүктүн идеялиг уткасын илередиринге ажыглааны. Чагыг мотивиниң күштүү. Чогаалдың тургузуу. Шүлүглелдин дылының уран-чечени, уран чурумалдыг аргаларны ажыглааны, адалгаларның ужур-утказы.

Словарь-фразеологтук ажыл: очалаң, балар шаг, эзээргек, көстер, шамбыла деп сөстөрниң уткалары, оларның сөзүглелде ажыглалы.

М.Б. Ховалыг «Ыдыктаан тук» (1 шак).

«Ыдыктаан тук» – төөгү-барымдаалыг чогаал. Ыдыктыг Далай-Лама башкының Тывага кээп чораан төөгүлүг үези.

Тываның ыдыктыг символикаларынга, төөгүзүнге мөгейиг. Тываның ыдыктыг чүүлдеринге уругларның хүндүткелдиг хамаарылгалыг болурунга чогаалдың салдары. Чогаалчының тыва литературада туризм, альпинизм теманы сайзыратканы. Чогаалда үе болгаш девискээр. Дылының уран-чечени: бойдус чурмалдарын, портреттерни чуруурда, уран чурумалдыг аргаларны ажыглааны. Чурттар, черлер, тайга-сыннар, хем-суглар, хоорайсуурлар, кижилер аттарын – хууда аттарны ажыглаанының онзагайы, өөредиглиг салдары.

Словарь-фразеологтук ажыл: Галапагос, Фиджи, Килиманджаро, Мак-Кинли, Амундсен, Арафур, Дээди Совет, Ыдыктыг Улуг Башкы, Чырыткылыг Далай-лама, Тенцин Гьятцо болгаш өске-даа билдинмес сөстөрниң уткалары.

Чогаал теориясы. Барымдаалыг чогаалдар дугайында билиг (1 ш).

Барымдаалыг чогаалдарның онзагай шынарлары. Амыдырал-биле холбаалыгы. Барымдаалыг чогаалдарның калбак чогаал жанрының хевирлеринге хамааржы бээри. Тыва литературада барымдаалыг чогаалдар, оларның авторлары.

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар: Ш.Суваң «Хемчик нояны». Ч. Галсан «Көк ала Алдайым – мээң өнчүм». В.Арсеньев «Дерсу Узала».

IV-кү кезээ. «Авай, авай, авайымны...»

С.А. Сарыг-оол «Херээжен» (1 шак).

Шүлүктүн тема, идеясы. Тыва ава кижиниң овор-хевириниң үебиле, чоннун амыдыралы, төөгүзү-биле харылзаазы, ооң ажы-төлүнгө ынакшылы. Чогаалда Ава кижиниң мөңгө овор-хевирин тургусканы. «Херээжен» деп шүлүктүн тургузуу, лириктиг утказының хөгжүлдезиниң аайы-биле аянарны. Шүлүктүн дылының уран-чечени. Уран чурумалдыг аргалар: эпитеттерни, метафораларны, диригжидилгелерни ажыглааны. Ук чогаалдың тыва литературада туружу. Ава дугайында теманың уран чүүлдүң өске хевирлеринде илерээни.

Словарь-фразеологтуг ажыл: өдек-биле кургаглааштың, каргыс, буруу төре баштаан, оорганны хөндүргештин, даттыг кинчи кедиргенче, херелдиг хүн мөңгөжирээн дээш оон-даа өске одуругларның уткалары болгаш сөзүглелде ажыглалы.

С.А. Сарыг-оол «Авамның ынак оглу» (1 шаг).

Шүлүкте хамааты дайынының чылдарында акы-дуңмалышкы найыралдың төрүттүнгенин, быжыкканын көргүскени. Ава кижиниң ажы-төлгө ынакшылы. Огонектуң болгаш Опайның овор-хевирлери. Шүлүктүн сюжетти, тургузуунуң онзагайы. Дылының уран-чечени, ында уран чурумалдыг аргаларны ажыглааны. С.А.Сарыг-оолдун чогаадыкчы ажылының дугайында үнелелдер.

Словарь-фразеологтуг ажыл: эрги хынныг ланчыы, шинель, бөргүн көрүп олуларга сылдыс чайнаан, ары-бөрү аглай берген, чуртталганың орук-эжиин ажыдышкаш деп сөстөр болгаш сөс каттыжышкыннарының уткалары.

Е.Т. Танова «Иениң салым-хуузу» (тоожудан үзүндү) (3 шаг).

«Иениң салым-хуузу» деп тоожуда баштайгы тыва балерина Наталья Дойдаловна Ажыкмаа-Рушеваның дугайында боттуг барымдааларга даянып уран-чечен бижээни. Чогаалда ава кижиниң салым-чолун, овор-хевирин чурааны. Аваның мерген угаанныы, туруштуу, өг-бүлезинге, уруунга ынакшылы. Тоожуда ада кижиниң уруунуң салым-чаяанынга үлегер болганы, деткимчези. Чогаалдың дылының уран-чечени. Диалогтарның ролю, эпистолярлыг жанрны ажыглаанының ужур-дузазы. Чогаалдың дыл, литература, төөгү, география, уран чурулга болгаш өске-даа эртемнер-биле харылзаазы. Кижизидикчи утка-шынарлыы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: академик, скульптор, искусствовед, Генуя, иллюстрация, Варшава, Боттичелли, үүле дээш оон-даа өске сөстөрниң уткалары.

А.А.Даржай «Авамга чечээм» (боодал сонет) (2 шаг).

«Авамга чечээм» деп боодал-сонеттиң тургузуунуң онзагайы. «Сонет чечээ» деп терминниң утказы, тыва шүлүк чогаалынче ооң киргени. Лириктиг маадырның ава дугайында бодалдарының ханызы, авазынга ынаа, ону хүндүлээриниң чылдагааннарын айытканы. Иениң чагыгларында улусчу идеяларның илерээни. Ава темазының мөңгези. Чогаалдың сөс-домааның чурумалдыы, аянныы. Уран чурумалдыг аргаларны ажыглааны: эпитет, метафора, диригжидилге, деңнелгелер. Тыва шүлүк чогаалында сонет жанрының сайзырааны.

Словарь-фразеологтуг ажыл: ырлыг чечээм аялгазын дыңна, авай, эптиг-чөптүг сөстөрүнни дүрүм кылдым, каңмыыл эвес, дазыл-дөстүг оглуң-дур мен дээн одуругларның уткалары.

М.М. Дуюнгар «Авамның тону» (1 шак).

«Авамның тону» деп чогаалдың тематиказының хөй янзылыы. Бөдүүн ада-ие улустуң ажы-төлге, ажыл-ишке, амыдыралга хамаарышкан кижизиг мөзүлерин илереткени. Ава кижиниң омур-хевирин ажыдарда, сактыышкын, чагыт аянын билдилиг ажыглааны. Аваның портредин чуруурунга детальдарның ужур-дузазы. Ада кижиниң омур-хевириниң күштүг талалары. Алдай-оол дарганың омур-хевиринде кижилерге, оларның ажылижинге, сеткил-сагыжынга тоомча чок, каржы хамаарылганы илереткени. Чогаалдың кижизидикчи салдарлыы, дыл-домааның уран-чечени.

Словарь-фразеологтуг ажыл: албан хаап турган, яамы, ак-мак четпейн, телепон, пронт, сайыт, сесиирге, бызап ижер, когаралдыг, дешпик кижини, аптылаапка, суртаал, өңчү, олчуп-селчип деп сөстөрүнни уткалары, сөзүглелде ажыглалы.

З. А. Намзырай «Авам мени манап орам» (1 шак).

Авторнуң ава кижиге ынакшылының күштүү. Өскөн чер, ава, ажы-төл деп билиишкннерниң аразында мөңгө харылзааны илереткени. Шүлүктүң тургузуу, эге аяннажылгазының хевирлери, уран чурумалдыг аргаларны ажыглааны. З. Намзырайның ыры апарган шүлүктери, ооң тыва композиторлар-биле чогаадыкчы харылзаазы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: даглар куржаан, чанган куштар келир душта, харап хүнзээр, ушкан куштар шаа-биле деп одуругларның уткалары. Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар: С.Б. Пюрбю «Авай, авай, авайымны». Ч.Галсан «Авамга өпей ыры». А.Х-О. Ховалыг «Надя Рушева – сылдыс».

V-ки кезээ. кижини болуру чажындан...

Ч.Ч. Куулар «Шораан» (4 шак).

Тываның улустуң чогаалчызы Ч.Ч. Кууларның тыва литератураның шүлүк болгаш проза жанрларының сайзыралынга киирген үлүг-хуузу. «Шораан» – салым-чол темазынга бижиттинген тоожу. Тоожунуң кол маадыры Шораанның прототиви. Караа көрбес оолдуң иштики делегейи, сагыш-сеткилиниң дойлуушкуннары. Шораанның өөредилгеже чүткүлдүүн, хөгжүмчү болур салым-чаяанының илерээнин детальдар дузазы-биле чурааны. Психологизм аргазын тоожуда чедимчелиг ажыглааны. Тыва улустуң төрөл харылзааларын, езу-чаңчылдарын тоожуда көргүскени. Улустуң аас чогаалының тоожуда ажыглалы, ооң кижизидикчи салдары. Чогаалдың дылының уран-чечени. Уран чурумалдыг аргалар.

Словарь-фразеологтуг ажыл: шара чажындан, кемниг төл, улаанут, алыс ууру эрте бээрге, оргак, адан, толаныр, бурганнай берген, чер кулактыг, хараача, огурар, сорулдажыр, кулуксаан, көржең, чашкаадай, матпадак, кунук кижини, хаарыыл, калбак-аас,

хуурмак, аза бойлаар, ак хар ашпааннар, эмдик, дасык даргазы деп база өске-даа сөстөрнүң болгаш сөс каттыжышкыннарының уткалары, сөзүглелде ажыглалы.

К.Д. Чамыян «Ханы дазыл» (4 шак).

«Ханы дазыл» деп тоожунуң идеязы, темазы. Башкы кижиниң ажылын, өөреникчилериниң салым-чолу дээш харысалгалыын Агар-оол башкының омур-хевиринге даянып чогаалда көргүскени. Башкылар коллективиниң, Пар-оолдуң, ачазының болгаш соңгу иезиниң аразында харылзаалардан чогаалда социал чөрүлдээлерниң илереп келгени. Пар-оолдуң бот-тускайлаң кижини бооп хевирлеттингени. «Ханы дазыл» деп тоожунуң дылының уран-чечени. Кол маадырның сагыш-сеткилин илередириңге, чогаалдың идеялиги уткасын ажыдарыңга бойдус чурумалының умур-дузазы. Чогаалдың кижизидикчи умур-утказы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: депшиде берген, ажылы шулуудаан, өгбелеринден өңчүнү алып, үжөн чылдың нүүрүн көрүп, чаг иштинде бүүрек дег, кылыын дамдыктап келди, олурганнарны когзу көрүп, хой шыыры, эрбенниг сөстөр, чадыкпастааш турупкан, доскут угаап, кулаам узун депсөс каттыжышкыннарының уткалары болгаш сөзүглелде ажыглалы.

А.Х-О. Ховалыг «Үш үнө» (1 шак).

А.Х-О. Ховалыгның шүлүк чогаалы. Шүлүктөриниң тематиказының делгеми. «Үш үнө» деп чогаалдың тема, идеязы. Лириктиг маадырның төрөөн черинге, чонунга, дылынга ыдыктыг хамаарылгазының чогаалда илерээни. Чогаалдың кижизидикчи уткалы. Шүлүктүң дылының уран-чечени, ында уран чурумалдыг аргаларны ажыглааны.

Словарь-фразеологтуг ажыл: чиңгиртилээн, докурзак, сыдымнааштың, хилиң, сиилбиир, хомус деп сөстөрнүң уткалары, чогаалда ажыглалы.

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар: Ш.М. Суваң «Туматтар». Э.Б. Мижит «Кара-Дагның казыргызы». К.Д. Натпий-оол «Сыын-Чүрээ». М.К. Өлчей-оол «Төлөвир». Л.Х. Ооржак «Өңнүг кижини».

Шээжилээр чогаалдар

Шүлүк чогаалындан:

С.А.Сарыг-оол «Улуг-Хемим» (үзүндү), «Херээжен», «Авамның ынак оглу», Ю.Ш. Кюнзегеш «Чөөн чүктүң кижизини мен», М.Б. Кенин-Лопсан «Хүттүң ужары» (үзүндү), А.К. Үержаа «Ажыл», А.А. Даржай «Авамга чечээм». Проза чогаалындан: С.С. Сүрүң-оол «Озалааш хем» (үзүндү), К.К. Кудажы «Тараа» (үзүндү), Ч.Ч.Куулар «Шораан» (үзүндү). Шии чогаалындан: С.А. Сарыг-оол «Чечен биле Белекмаа» (үзүндү).

Шупту – 70 шак Үндезин – 46 Класстан дашкаар номчулгага – 8 Чогаал теориязы – 5 Чугаа сайзырадылгазынга – 11

8-ки класстың өөреникчилериниң шингээдип алыр кол-кол мергежилдери болгаш чаңчылдары

8-ки класска тыва чогаалга кичээнгейни дараазында чүүлдерже углаары чугула: чогаал маадыры – овор-хевир, литератураның темазы, чогаалда көдүргөн проблема. 8-ки классты доозуп тургаш, өөреникчилерниң билир ужурлуг чүүлдери: – чогаалдың бижиттинген үези-биле харылзаазын тодарадып билир, – чечен чогаалдың темазын, идеясын, сюжедин, композициясын тодарадып шыдаар; – чогаалда көдүргөн проблеманы тодарадып билир; – документалдыг чогаалдарның онзагай талаларын ылгап билир; – чогаалдарның бүгү аймактарын болгаш хевирлерин ылгап билир; – чогаал сөзүглелиниң планын тургузуп билир, ону езугаар аасбиле азы бижимел-биле үнелел берип шыдаар; – чогаалдың аймактарының жанр-хевирлериниң ылгавырлыг талаларын ужур-дузанын тайылбырлап билир; – номчаан номунга, көргөн кинозунга, шиизинге аас-биле азы бижимел-биле үнелел берип шыдаар; – чогаалдың уран-чечен онзагайын барымдаалап долу сайгарылгазын кылып билир; – литературлуг терминнер словарьларын, энциклопедияларны ажыглап билир; – чогаалдарга хамаарыштыр литература-сайгарылгалыг ажылдарны билир, оларны аас-биле харыыларга азы бижимел ажылдарга ажыглап билир; – өөрөнгөн чогаалын бот-тускайлаң үнелээрде, литература төөгүзүнүн барымдааларын база литература теориясын ажыглап билир.

8-ки класска төрөөн чогаалга чорудар аас болгаш бижимел ажылдарның хевирлери

Аас-биле. Сөзүглелди шын, медреселдиг, аянныг номчуур. Шээжилээн чогаалдарын аянныг чугаалаары. Чечен чогаалдың утказын сайгарбышаан, дагыннап чугаалаар (делгереди, допчулай, шилилгелит). Өөрөнгөн чогаалга хамаарыштыр айтырыглар тургузар. Чогаалдын маадырларынга характеристика бээр. Номчаан номунга, көргөн кинозунга теледамчыдылгазынга, шиизинге үнелел бээри. Класстың, школаның амыдыралынга даянган харылзаалыг чугаа тургузары.

Б и ж и м е л - биле. Чечен чогаалдарга эдертиглер, чогаадыглар бижиир. Айтырыгга делгеренгей харыыны бээр. Өөрөнип эрткен темаларынга бөдүүн болгаш нарын планнар тургузар. Номчаан номнарынга болгаш өске-даа чүүлдерге бодунуң хамаарылгазын илеретпишаан, үнелел бээр.

8-ки класска тыва чогаалдың календарь-тематиктиг планы.

«Тыва чогаал 8 класс». С.С.Сүрүн-оол, С.Б.Байыр-оол Кызыл- 2005чыл

Неделяда 2 шак, чылда 70 шак.

№	Программа езугаар өөредир материалдарның темалары	Шагы	Ай-хүнү	
			План ёзугаар	Хүннүн эдилгези
1	Кирилде кичээл Чечен чогаал дугайында сөс	1		
2	С.А. Сарыг-оол «Улуг-Хемим». Тема, идеязы	1		
3	С.А. Сарыг-оол «Улуг-Хемим» деп шүлүглелде лириктиг маадырның омур-хевири	1		
4	Чогаал теориязы. Шүлүглел дугайында билиг	1		
5	Ю. Ш.Кюнзегеш «Дыт»	1		
6	Ю.Ш.Кюнзегеш «Чөөн чүктүн кижизи мен»	1		
7	Чугаа сайзырадылгазы. Чогаадыг «Кижиниң төрөөн чери-биле харылзаазы»	1		
8	М.Б. Доржу «Даг эзири»	1		
9	Новелла дугайында билиг	1		
10	С.С. Сүрүн-оол «Ырла, Хемчик»	1		
11	М.Б.Кенин-Лопсан «Хүттүн ужары»	1		
12	К.К. Кудажы «Таңды кежи» Тема, идеязы	1		
	К.К. Кудажы «Таңды кежи»	1		
13	Маадырларның омур-хевири			
14	К.К. Кудажы «Таңды кежи» Төрөөн чери биле кижиниң	1		

салым-чолу

15	Чугаа сайзырадылгазы. Чогаадыг ««Таңды кежии» деп чогаалда бойдус темазын чырытканы»	1
16	З.С. Байсалова «Тайга ээзи» Тема, идеязы	1
17	З.С. Байсалова «Тайга ээзи» Уран-чечен дылы	1
18	З.А.Намзырай «Дуруяалыг- Шөл»	1
19	КДН «Байлак чуртум»	1
20	КДН С.Тока «Бөрүлерни аңнаары»	1
21	К-Э.К.Кудажы “Тараа” Тема, идеязы	1
22	К-Э.К.Кудажы “Тараа” Маадырларның омур-хевири	1
23	К-Э.К.Кудажы “Тараа” Уран- чечен дылы	1
24	Чугаа сайзырадылгазы. Чогаадыг «Тараам турда тодуг-ла мен»	1
25	А.К.Үержаа «Ажыл»	1
26	Чугаа сайзырадылгазы. Чогаадыг «Ажыл шупту хүндүткелдиг»	1
27	В.Ш. Көк-оол «Самбажык» Тема, идеязы	1
28	В.Ш. Көк-оол «Самбажык» Чогаалда үе болгаш девискээр	1
29	В.Ш. Көк-оол «Самбажык»	1

	Самбажык-бурунгаар көрүштүг маадыр	
30	В.Ш. Көк-оол «Самбажык» Шииниң уран-чечен дылы	1
31	Чугаа сайзырадылгазы. Чогаадыг «Алдан-маадырлар- эрес-дидим, демниг чоннуң оолдары»	1
32	Чогаал теориязы. Шиини дугайында билиг	1
33	С.А. Сарыг-оол «Чечен биле Белекмаа» Тема, идеязы	1
34	С.А. Сарыг-оол «Чечен биле Белекмаа» Чечен биле Белекмааның мөңгө ынакшылы	1
35	А.К.Үержаа «Үш чүс харлыг кырган кускуннуң чагыы» Тема, идеязы	1
36	А.К.Үержаа «Үш чүс харлыг кырган кускуннуң чагыы» Шүлүглелде уран чурумалдыг аргалар	1
37	М.Б. Ховалыг «Ыдыктаан тук»	1
38	Чогаал теориязы. Барымдаалыг чогаалдар дугайында билиг	1
39	Ш.Суваң «Хемчик нояны»	1
40	В.Арсеньев «Дерсу Узала»	1
41	С.А. Сарыг-оол«Херээжен»	1
42	С.А. Сарыг-оол «Авамның ынак оглу»	1

43	Е.Т. Танова «Иениң салым-хуузу» (тоожудан үзүндү) Тема, идеязы	1
44	Е.Т. Танова «Иениң салым-хуузу» (тоожудан үзүндү) Аваның омур-хевири	1
45	Е.Т. Танова «Иениң салым-хуузу» (тоожудан үзүндү) Надя Рушева - сылдыс	1
46	Чугаа сайзырадылгазы. Чогаадыг « Ажыкмаа Рушева – баштайгы тыва балерина»	1
47	А.А.Даржай«Авамга чечээм» (боодал сонет) Тема, идеязы	1
48	А.А.Даржай«Авамга чечээм» (боодал сонет) Уран-чечендылы	1
49	Композиция болгаш сюжет дугайында билиг	1
50	М.М. Дуюнгар «Авамның тону»	1
51	Чугаа сайзырадылгазы. Чогаадыг «Чогаалда аваның омур-хевири»	1
52	З. А.Намзырай «Авам мени манап орап»	1
53	КДН.С.Б. Пюрбю «Авай, авай, авайымны».	1
54	КДН. А.Х-О. Ховалыг «Надя Рушева – сылдыс».	1
55	Ч.Ч.Куулар «Шораан»-салым-чол темазынга бижиттинген чогаал	1
56	Ч.Ч.Куулар «Шораан» Шораанның өөредилгеже	1

чүткүлү

57	Ч.Ч.Куулар «Шораан»Тыва улустун ёзу-чаңчылдарын тоожуда көргүскени	1
58	Ч.Ч.Куулар «Шораан» Чогаалдын дылынын уран-чечени	1
59	Чугаа сайзырадылгазы. Чогаадыг «Шораан-быжыг туруштуг маадыр»	1
60	К.Д. Чамыян «Ханы дазыл» Тема, идеязы	1
61	К.Д. Чамыян «Ханы дазыл» Агар-оол башкынын ажил-ижи	1
62	К.Д. Чамыян «Ханы дазыл» Пар-оолдун кижиге болуп хевирлеттингени	1
63	К.Д. Чамыян «Ханы дазыл» Тоожунун дылынын уран-чечени	1
64	Чугаа сайзырадылгазы. Чогаадыг «Бүзүрел»»	1
65	А.Х-О. Ховалыг «Үш үнө»	1
66	Л.Х. Ооржак «Өңнүг кижиге».	1
67	К.Д. Натпий-оол «Сыын-Чүрээ».	1
68	Чугаа сайзырадылгазы. Чогаадыг «Чогаалда мөңгө ынакшылды көргүскени»	1
69	Чыл дургузунда өөрөнгөн чогаалдарынга тест-биле ажил	1
70	Түңнел кичээл	1

Ажыглаар литература:

1. Б. К.Будуп. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. Кызыл,2010.
2. Д. Ч. Сүндүп. Тыва улустуң аас чогаалын школаларга өөредириниң методиказы. Кызыл, 1992.
3. Е.Т.Чамзырын. Этнопоэтические особенности тувинской детской прозы. Кызыл, 2009.
4. Матпаадыр. Уругларга аас чогаалы. Кызыл, 2006.
5. С. С. Комбу. Тувинская литература. – Новосибирск: Наука, 2012.
6. Тувинские народные сказки (Сост. З.Б.Самдан).-Новосибирск: ВО «Наука», Сибирская издательская фирма, 1994.
7. Тыва Республиканың чогаалчылары. (М.Б.Ховалыг тургускан. Кызыл, 2000)
8. Тываның чогаалчылары – Писатели Тувы. (М.Б.Ховалыг тургускан. Кызыл, 2001)
9. Тыва улустуң тоолдары. Кызыл, 2012.
10. Тыва тывызыктар (Г.Н.Курбатский тург.-н.). Кызыл, 2002.
11. Тыва улустуң тывызыктары. (А.Т.Дугаржап чыып тург.-н.). Кызыл, 2011. болгаш о.ө.
12. “Тыва чогаал” 8 класс Кызыл, 2005. С.С. Сүрүң-оол, С.Б.Байыр-оол

Словарьлар:

1. Б.И. Татаринцев. Этимологический словарь тувинского языка. Том I (А-Б). _ Новосибирск: Наука, 2002.
2. Б.И. Татаринцев. Этимологический словарь тувинского языка. Том II. (Д, Е, И, Й). _ Новосибирск: Наука, 2003.
3. Б.И. Татаринцев. Этимологический словарь тувинского языка. Том III. (К, Л). _ Новосибирск: Наука, 2004.
4. Б.И. Татаринцев. Этимологический словарь тувинского языка. Том IV. (М, Н, О, Ө,

П). _ Новосибирск: Наука, 2008.

5. Б. К. Ондар. Топонимический словарь Тувы. _ Кызыл: ТКИ, 2007.
6. Краткий словарь литературоведческих терминов. Под ред. Л.И.Тимофеева, С.В.Тураева. _ М.: Сов.энциклопедия, 1984.
7. С.И. Ожегов. Толковый словарь русского языка. _ М.: Русский язык, 1988.
8. Тыва дылдың тайылбыр словары. Том 1. (А-Й). _ Новосибирск: Наука, 2003.
9. Тыва дылдың тайылбыр словары. Том 1. (К, М). _ Новосибирск: Наука, 2004
10. Тыва-орус словарь. _ М.: Сов. энциклопедия, 1968.
11. Я.Ш. Хертек. Тувинско-русский фразеологический словарь. Кызыл: ТКИ, 1975
12. Я.Ш. Хертек. Русско-тувинский фразеологический словарь. _Кызыл, 1976

9 класс

Кирилде кичээл

Тыва литератураның төөгүзү. Тыва улустуң аас чогаалы болгаш литература.

Аас чогаалы болгаш литература – сөстүң уран чүүлүнүң ийи төрөл хевирлери. Аас чогаалының литератураны мурнай тывылганы, чурумалдыг аргаларны, эстетиктиг негелделерни (принциптерни), хевирлерни тыпканы. Оларны литературага өнчү кылдыр дамчытканы.

Тываның сураглыг тоолчулары. Аас чогаалының болгаш литератураның аразында сырый харылзаазы.

Тыва литератураның сайзырап келгениниң төөгүлүг оруу.

Тыва литератураның укталган дөстери.Ооң хевирлеттинеринге аас чогаалының үлегер болганы, орус, моол болгаш кожа-хелбээ чоннарның литератураларының ужурдузазы. Тыва литератураның тыптып сайзыраарынга Тываның девискээринге үе-дүптен бээр нептерээн көжээлерде бижиктерниң, ында бижиттинген чогаалдарның салдары.

Тыва литератураның үндезилекчилери, оларның баштайгы чогаалдары, тыва литератураның сайзыралынга киирген үлүг-хуузу.

Тыва Арат Республика үезиниң чечен чогаалының тывылганы, баштайгы базымнары (1920–1945 ч.ч.)

Тыва литератураның тыптып сайзыраарынга төөгүлүг байдалдар. Национал бижиктиң чогааттынганы, өөредилге номнарының үнүп эгелээни, литературлуг дылдың терминнериниң хевирлеттингени.

Чаа ырлар. Чогаалды демнежип чогаадыр чаңчылдың тывылганы. «Самбукайның чугаазы». Баштайгы тыва проза чогаалының тывылганы. 1920–30 чылдарда чечен чогаалдың онзагай талалары: аас чогаал аянныы, массалыы, литературлуг аймактарның, хевирлерниң чаа-ла тыптып турганы.

Шүлүк чогаалының сайзырааны. Моол дылда бижиттинген баштайгы шүлүк

чогаалдары (М.Содунам “Ленин дугайында шүлүк”, Д.Барыкаанның “Марттың сези”).

Тыва литература Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында (1941–1945 чч). Тыва литератураның арат чонну сорук киирер күш болу бергени.

1942 чылда Тываның Чогаалчылар эвилелиниң тургустунганы. Тыва чогаалчыларның «Улуг-Хем» альманагының тургустунганы. Орус совет чогаалчыларның тыва чогаалчыларга чедирген дузазы. Баштайгы чыындылар («Дайынчы кыйгы», «Чалыы назынның кылажы», «Төрээн чуртувус дээш»).

Баштайгы балладалар болгаш шүлүглелдерниң бижиттингени.

Проза чогаалының сайзырааны. С.К. Токаның «Мээң сактыышкыннарым», «Тос чадырда» деп чогаалдарының «Араттың сөзү» деп тыва трилогияның эгезин салганы.

Шии чогаалының сайзырааны. В.Ш. Көк-оолдуң, С.К. Токаның, С.Б. Пюр бюнүң шиилери.

Очулга ажылы. Орус болгаш делегей литератураларының тыва дылче очулгазы.

1945–1957 чч. – дайын сөөлүндеги үе-чада, репрессия чылдары;

Тыва литератураның совет үеде сайзыралы.

1957–1970 чч. – тыва литератураның быжыгып тургустунганы. Ол үеде литератураның сайзыралының социал-төөгүлүг байдалдары. Литература критиказының сайзырааны. Ук төөгүлүг үеде тыва литератураның аңгы-аңгы жанрларының шапкын сайзырааны. Тыва чогаалчылар отрядының өскени.

1971–1985 чч. – тыва литератураның Эде тургустунуушкунга чедир үе-чадазы.

1986–1990 – Тыва литератураның эде тургустунуушкун чылдарында сайзыралы.

Чечен чогаадылгага чогаадыкчы бодалдың хостуу, чогаалдарның улусчузу, аңгылы деп принциптерниң ролунуң дугайында маргылдаалыг айтырыгларның тыптып келгени. Чамдык темаларның (Ленин, Октябрь, хувискаал, интернационализм...) чавырлы бергени. Шүлүк чогаалының уран-чечен болгаш идеялиг утка талазы-биле делгемчээни, философчу угланыышкынының күштелгени, делегей көрүүшкүнүнүн болгаш эстетиказының ханылааны.

Тыва прозаның улам ыңай сайзырааны. Тыва прозада чаа аттарның көстүп келгени. Чечен очулганың сайзыралы.

Тыва шии чогаалында чаа-чаа темаларның тыптып келгени. Уран-чеченинде диалогтарның, монологтарның, репликаларның, детальдарның хүлээлгелериниң чаа деңнелче бедээни.

1991 чылдан бо хүннерге чедир – тыва литератураның амгы үе-чадазы, ооң сайзыралы. Тыва литератураның амгы үе-чадазын аңгылаарының боттут барымдаалары.

Тыва шүлүк, проза, шии чогаалдарының шапкын хөгжүлдөзү, ында хевир-тургузуг, уткашынар талазы-биле чаартылгалар, чаа эстетиктиг хевирлерниң догуннааны.

Амгы үениң шылгараңгай чогаалчылары.

I-ги кезээ. Мөңгө даштың сарыны...

Тыва литератураның тыптып сайзыраарыга үе-дүптен бээр Тываның девискээринге нептерээн көжээлерде бижиктерниң, ында бижиттинген чогаалдарның салдары.

Бурунгу бижимел тураскаалдар (2 шак).

«Күлтегин», «Күлтегинге тураскааткан биче бижик», «Өөк-Туран көжээзинде бижик».

Орхон-Енисей девискээринде көжээлерде бижиктерни (Орхон-Енисей бижиктерин) төөгүнүн, дылдың, чогаалдың делегей чергелиг тураскаалдары кылдыр санап турары. Көжээлерде бижиктерни чогаалга хамаарыштыларының чылдагааннары болгаш барымдаалары.

Ук чогаалдарның жанры, темазы, идеязы, тургузуу. Кол-кол оворхевирлери: Күлтегинниң, Тонукөктүң болгаш өскелерниң-даа.

Көжээлерде бижиктерниң дылының уран-чечени: синтаксистиг параллелизм, метафора, диригжидилге, деңнелге, эпитеттерни ажыглааны. Амгы тыва литературага ук чогаалдарның салдары, ужур-дузазы. Көжээлерде бижиктерни чеченчидип очулдуруурунга Ю.Ш. Кюнзегештин, А.А. Даржайның кириген үлүг-хуузу. Күлте гинниң, Тонукөктүң болгаш өске-даа бурунгу овор-хевирлерниң тыва литератураның чогаалдарынче кирип келгени.

«Означенное суурдан тывылган тураскаал» (Ю.Ш.Кюнзегештин очулгазы-биле) (1 шак).

Ю.Ш. Кюнзегештин көжээлерде бижиктерни очулдуруп, чечен чогаал дылынче кириеринге, оларны үнелээринге кириген үлүг-хуузу.

Чогаалды очулдурганының төөгүзү, утказы болгаш билдинмес сөстөр тайылбыры. Күш-күл-тутук маадырның овор-хевиринден, чагыгларындан ооң маадырлыг мөзүлериң илерээни. Шүлүктүң дылының уран-чечени.

Ю.Ш. Кюнзегеш «Көк-Эл» (1 шак). «Көк-Эл» деп балладаның темазы. Тыва улустуң эжелелге удур, хостуг, хамаарышпас чорук дээш демисежип чораанының дугайында лириктиг маадырның даап бодаашкыннары, оларның төөгү-биле холбаалы. Чогаалдың тургузуу, ооң тоожуушкуннуг аяны.

Чогаалдың дылының уран-чечени, символиктиг метафораларны ажыглааны, бурунгу төөгүлүг амыдыралды чиге дамчыдып турары. Улустуң аас чогаалы-биле

харылзаазы. Чогаалдың төөгүлүг, кижизидикчи ужур-дузазы.

Чогаалдың сөзүглели-биле словарь-фразеологтуг ажылды чорудары.

Ю.Ш. Кюнзегеш «Багырның хылыжы» (1 шак).

Археологтуг казымалдардан тывылган хылыштың чогаал бижииринге майык болганы. Тема, идеязы. Балладаның утказының бадыткалдыг шынныы, чоннуң амыдыралын чеченчиди чурааны. Бурунгу өгбелерниң чөптүг демиселиниң хайныгып үнгениниң чылдагааны, маадырларын хорум-базырыктарга орнукшудуп, саксалап чорааны.

Балладаның тургузуу. Бурунгу дайынчының эдилели мези-хылыш – символиктиг деталь омур-хевири. Дылының уран-чечени. Лириктиг маадырның уран-чечен даап бодаашкынының делгеми. Балладаның төөгүлүг ужур-дузазы. Словарь-фразеологтуг ажыл: эзир түрлүг, күдер боттуг, курайлашкан түме шериг, шунагай, мези, хилизинче, улчуккан, күзүңгүлүг селеме, чычыы, торгу бүдээттинген деп сөстөрниң болгаш сөс каттыжышкыннарының уткаларын, чогаалдың сөзүглелинде ажыглалын тайылбырлаар.

А.А. Даржай «Бурунгунуң изи-биле» (1 шак).

«Бурунгунуң изи-биле» деп чогаалдың тема, идеязы. Бижит тин гениниң үндезин дөстери. Лириктиг маадырның төөгүгө хамаарылгазы, ооң бурунгу Шүлүкчүнүң ажылын үнелээни. Өске литератураларның бурунгу чогаалдары-биле харылзаалыы. Чогаалдың дылының уран-чечени: эпитет, денелге, метафораларны ажыглааны. Үзүндүде риториктиг айтырыгларны ажыглаанының ужур-дузазы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: Күлтегин, Тонукөк, Орхон, Иллиада, Игорь ноян, Боян, Гомер деп сөстөрниң, «хаттыг шуурган – халаптардан», «...Кайы хемче оскунуптуң», «Кайы дагда шыгжап кааптың», «эгээртинмес культуралыг», «эра өттүр элеп читпес» деп одуругларның уткалары, сөзүглелде ажыглалының тайылбыры.

И.Б. Иргит «Көжээ дажы» (1 шак).

«Көжээ дажы» деп шүлүктүң темазы, идеялиг утказы. Тыва чоннуң төрөөн черинге, ооң төөгүзүңгө хумагалыг болурунче угланган кыйгы, патриотчу хөөннү илереткени.

Шүлүктүң тургузуу. Дылының уран-чечени: уран чурумалдыг аргаларның ажыглалы. Риториктиг айтырыг болгаш кыйгырыг домактарының ужур-утказы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: саңын салыр, кадагааты, тендиш дивес, ынангандыр, чүректерге таңмаланзын деп сөстөрниң болгаш сөс каттыжышкыннарының уткалары болгаш тайылбыры.

II-ги кезээ. Танды, Саян – ийи сынның аразынга...

С.К.Тока «Каргыга чорааным» (2 шак).

Очерк жанрын сайзырадырынга чогаалчының кириген үлүг-хуузу. «Каргыга чорааным» деп очерктиң онзагайы, ооң тыва чечен чугааның төрүттүнеринге салдары. Тываның бүгү булуңнарында бир мөзүлөш чаа амыдыралды суртаалдаан болушкуннарны көргүзүп, арат чоннуң кичээнгейиниң төвүнгө турган айтырыгларны көдүргени.

«Барлык ховузу», «Революцияның ачызында», «Садыг», «Лама, хамның мегези», («Арны кыза берген»), «Аал бөлүктүң хуралы», «Чаагай атты хей хүлээткен» дээш оон-даа өске эгелерниң уткалары.

Чогаалдың тургузуу. «Каргыга чорааным» деп очеркте пейзаж болгаш портрет чурумалдарын ажыглааны. Дылының уран-чечени.

Словарь-фразеологтук ажыл: чут-чурааңгай, хоорзун, кылама, ыжыкталып чедип кээр, кызаа, эжин ышкынып, каргыс шагда, хелемечи, эмнээриниң улуу, авыралы-биле деп болгаш өске-даа сөстөрниң болгаш сөс каттыжышкыннарының уткалары болгаш ажыглалы. Чогаал теориязы.

Очерк дугайында билиг (1 шак).

Очерк жанрының тодарадылгазы, өске жанрлардан ылгалы. Очерктиң хевирлери, оларның тус-тузунда тайылбыры. Очерктиң ужур-дузазы. Тыва литературада очерктер.

М.Ы. Идам-Сүрүн «Союспаң» (1 шак).

«Союспаң» – тыва литературада баштайгы баллада. Ооң аас чогаал болгаш амыдыралчы үндезиннери. Чогаалда болушкуннарның үези, девискээри. Ангылар аразында демиселди чурааны. Чөптүг эвес чоруктарга удур чааскаан туржуп үнген Союспаңның окур-хевирлери: мерген угаанныы, чоргаары, күштүү. Балладада романтиканың кол черни ээлээни.

Балладаның өөредиглиг болгаш кижизидикчи ужур-дузазы.

Словарь-фразеологтук ажыл: «Союспаң» деп балладаның дылында үениң байдалын, кижиниң сеткилдериң илереткен бүдүн үе, ажыл төрүүр, чаргы-чаалы, коңгул, элчи, казылган, хаа, бозага, кылама, чаанбиле удаалажыр деп сөстөрниң уткалары, оларны чөп ажыглааны. Чогаал теориязы.

Баллада дугайында билиг (1 шак).

Жанрның тодарадылгазы, тывылганының төөгүзү. Балладаның хевир-тургузуу, утка-шынары. Тыва литературага баллада жанрының тывылганы. Балладаның янзы-бүрү хевирлери, чогаалдарның чижектери. Амгы тыва литературада баллада жанрының сайзыралы.

С.А. Сарыг-оол «Саны-Мөге» (3 шак).

Шүлүглелдин тема, идеязы. Шүлүглелде чечен үе болгаш девискээр.

«Човулаңның дөвүнчүү», «Чолдун бедик чадазы» деп кезектерниң идеялиг уткалары. Маадырларның прототиптери. Саны-Мөгениң портрети, амыдыралчы туружу. Шүлүглелдин дылының уран-чечени. «Саны-Мөге» деп чогаалдың кижизидикчи ужур-дузазы. *Словарь-фразеологтуг ажыл:* тамы, чут, керзең, кичигене, шеңне, ай, бес, казырык, эштенчи, өөлөт, дөрбөт, делег, кинчи-бек, чажан, албан, чанчын, чургаан, арбан, суму, өстү чазар, хавыя болгаш өске-даа сөстөрниң уткалары болгаш ажыглалы.

Чогаал теориязы. Шүлүк чогаалының лиро-эпиктиг хевириниң дугайында (1 шак).

С.Б. Пюрбю «Чечек» (3 шак)

«Чечек» деп шүлүглелдин бижиттингениниң төөгүзү. Шүлүглелде кол маадырларының омур-хевирлери. Шүлүглелдин дылының уран-чечени: эпитеттерни, метафораларны, деңнелгелерни, символдарны; улустун ырларын, үлегер домактарны ажыглааны. Чогаалда композицияның элементилери – пейзаж болгаш портретти ажыглааны. Шүлүглелдин тургузуунда «онегин строфазын» ажыглааны. *Словарь-фразеологтуг ажыл:* тойлу, чолуктуруп, чадыккалак, күзег, эзирик, соот, кыр, кечим шай, урук, бошка, “кара өг”, манзыладыр, бөрзек, дескешпес, дизээлешкен бууралар дег, хырбача, чечээргедектер, идээргедектер, хувулгаан, Эжен чарлыы, сүргүүл, айттарывыс чайып алды, дуокаалап, паараң, кара тамы деп сөстөрниң болгаш сөс каттыжыышкыннарының уткалары, ажыглалы.

С.Б. Пюрбю «Кара-суг» (1 шак).

С.Б. Пюрбюнүн хамааты лириказының патриотчу хөөнүү. Төрээн черинге ынакшылын илереткениниң эргелелдии. Кижиниң төрүттүнген чериниң – биче төрээн чуртунун ыдыктыын, сеткил-хөөнге тудужун алгааны. «Кара-Суг» деп шүлүкте Ава биле Төрээн черин чергелештир алгааны.

С.Б. Пюрбю «Хайыракан» (1 шак). «Кара-Суг», «Хайыракан» деп шүлүктерде төрээн черинде хемни болгаш ыдыктыг чараш дагны уран-чечен алгааны. Оларга ханы ынакшылын, чоргааралын илереткени. Шүлүкте уран чурумалдыг аргаларның ажыглалы, адалгаларның болгаш риториктиг айтырыгларның ужур-дузазы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: онзаланыр, туруг, орнукшуттум, сөн, дүдүскек, дүндүүштелип, хүннеш черден, хажыың-биле, шимелге деп сөстөрниң уткалары, сөзүглелде ажыглалы.

З.А. Намзырай «Аяк хээлиг Тыва чуртум» (1 шак)

Чогаалчының төрээн чер темазынга бижиттинген шүлүктериниң утка- хөөнү. «Аяк хээлиг Тыва чуртум» деп шүлүкте өскөн-төрээн черин алгаанының пафозу. Тыва чериниң эрткен, амгы болгаш келир үлеринге бүзүрелдии, оон ыдыктарын адап мөңгөжиткени. Шүлүктүн уран-чечени: эпитетти, метафораны, деңнелгени ажыглааны. Адалгаларның болгаш риториктиг кыйгырыгларның ужур-утказы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: хиндиинде, аяк хээлиг, хаажылаан, сырып, чолун

чогуп деп сөстөрнүн уткалары, ажыглалы.

Н.Ш. Куулар «Аңнаашкын соонда болчаг» (2 шак).

«Аңнаашкын соонда болчаг» деп чечен чугааның тема, идеязы. Тыва литературада төөгү темазын чаартырынга чогаалчының үлүү. Бурунгу түрк аймактар аразында эвилелчи болгаш чөрүлдээлиг харылзааларны чырытканы. Күрүне эрге-ажыы биле кижиниң хуу амыдыралының аразында чөрүшкектер. Чечен чугаада овор-хевирлер. Урандай биле Аялзының аразында ынакшылды көргүскени: кижини сеткилининиң нарыны, уяны, камгалал чогу, ынакшылдың ыдыктыг күжү.

Чогаалдың дылының уран-чечени. Кижизидикчи ужур-утказы.

В. Ш. Көк-оол. «Хайыраан бот» (4 шак).

Тываның улустуң артизи, чогаалчы В.Ш. Көк-оолдуң чогаалдыкчы ажыл-чорудулгазы. Тыва культураны сайзырадырынга киирген үлүгхуузу. «Хайыраан бот» деп шииниң тыва литературада туружу. Темазы болгаш идеязы. Шаандагы Тывага херээжен кижиниң салым-чолун көргүскени, ооң кижизиг мөзү-шынарын чечен чугааны.

Шииде кол чөрүлдээ (конфликт): кол маадырның чырыткылыг күзели болгаш аңаа удур үениң чаңчылчаан езу-чуруму. Шииде кол-кол овор-хевирлер. Караның амыдыралга ынаа, турасоруктуу, ынакшылга бердингени, дидими .Аваның, Сарыг-Ашактың, Седиптиң, Кенден-Хуураактың болгаш өскелерниң-да овор-хевирлерин монолог, чугаа, иштики дүвүрел дамчыштыр илереткени. Шииниң сюжеди болгаш композициязы. Дылының улусчузу. «Хайыраан бот» деп шии дугайында үнелелдер.

Словарь-фразеологтуг ажыл: чавагазын салбактаңар, кежегезин хиндиктеңер, харам бастыгар, Майдыр бурган эргиткен черге, Хомду чаазы, кужураткан хоюнче, таалың, шилеге, чаян-дөс, аксы-барылга, аът-боттуң шүүдели, аглаар, шүүдедир деп база өске-даа сөстөрнүн, сөс каттыжышкыннарының уткалары болгаш сөзүглелде ажыглалы.

Чогаал теориязы. Трагедия – шии чогаалының хевири (1 шак). Трагедия – шии чогаалының бир хевири. Ооң тывылганының кыска төөгүзү, баштайгы авторлар болгаш оларның чогаалдары. Амгы тыва шии чогаалында трагедия жанрының хөгжүлдөзү.

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар: «Самбукайның чугаазы», Д. Барыкаан «Марттың сези», В. Көк-оол «Тыва чуртум».

III-кү кезээ. Дайын дээрге дарызыг чыт...

С.Б. Пюрбю «Тулчуушкунче» (1 шак)

Шүлүктүң тема, идеязы. Чогаалдың пафозу. Лириктиг маадырның, чоннуң овор-хевириниң патриотчу хөөнүн көргүскени. «Тулчуушкунче» деп шүлүктүң тургузуу. Шүлүктүң уран-чечени: делгеренгей эпитет, деңнелге, метафораларны уранчыдып ажыглааны.

Орус болгаш өске-даа төрөл аймак чоннарның литератураларында Ада-чурттун Улуг дайынының темазына бижиттинген чогаалдар-биле чаңгыс аай хөөннөшкээ. “Тулчуушкунче” деп шүлүктүң дайын чылдарында бүгү Тываның чонунуң хей-аьдын көдүрүп турганы.

С.Б. Пюрбю «Кызыл кош» (1 шак)

Чогаалдың темазы, идеязы. Чогаалда чечен үе. Чогаалда омур-хевирлер. Балладаның тургузуу. Дылының уранчечени, уран чурумалдыг аргаларны, ылаңгыя деңнелгелерни чедимчелиг ажыглааны. *Словарь-фразеологтуг ажыл*: сырыг ышкаш, сылдыс ышкаш, кожаа ышкаш, сыра болган хөнү, сыын ышкаш, чинчилер дег, торгу ышкаш, ужуп чанган дуруяа дег, согун ышкаш, алдын чыжыр эртине дег деп деңнелгелерниң, кашпал, хөрекер, дазыл баштыг даңза деп сөстөр болгаш сөс каттыжыышкыннарының уткалары база ажыглалы.

С.А. Сарыг-оол «Белек» (3 шак)

«Белек» – тыва литературада баштайгы тоожу. Чогаалда чечен үе болгаш девискээр. Тоожуда кол-кол омур-хевирлер. Чогаалдың адының, пейзаж чурумалының символиктиг ужурутказы. Тоожунуң дылының уран-чечени, тожу диалектизин чедимчелиг ажыглааны. «Белек» деп тоожунуң өөредиглиг, кижизидилгелиг ужур-дузазы. **Словарь-фразеологтуг ажыл**: эндевейн, чылыгызмаар чимел, бо раң наар, бирээни дуйган, мону аккып бээр дээш, йоону берген хайдыл, буруй чаа бижик келген-дир, алдын уургайы, «стахановчулар», хокаштар, ынчап багынчыг чүве кылыр дээн-дир, олгыды баар мен, дашпылырлааш, чараш-аң, күдүрээ, Таңды чимезин кижини өлүрүп төтпес, тош, кавыыргаан уу-биле, кускун-хаай, кузук дээш оон-даа өске сөстөрниң болгаш сөс каттыжыышкыннарының уткалары база ажыглалы.

О.К. Саган-оол «Арат чоннуң мурнундан» (2 шак)

. Чогаалдың тематиказы, идеязы. Тоожукчу маадырның омурхевириниң чогаалда туружу болгаш ужур-дузазы. Чогаалдың дылының уран-чечени. **Словарь-фразеологтуг ажыл**: найысылал, туйбу, Барыын фронт, Кызыл Шериг, колхоз, ТАР, үгер-боо, кызыл кош дээш өске-даа сөстөрниң уткалары, сөзүглелде ажыглалы. Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар: С.Пюрбю «Төрээн чонунуң адын адап чаалажып чораан». С.Тока «Чоннуң оглу».

IV кезээ. Тос-ла чүзүн малымайны...

В.Л.Эренчин. «Дөнен-Шилгим» (1 шак)

«Дөнен-Шилгим» деп чогаалда тыва кижиниң эргелиг аьдынга эстетиктиг хамаарылгазын көргүскени. Аьттың омур-хевирин уранчечен чурааны: дурт-сыны, дериг-херексели, аажы-чаңы, чоруктары. Лириктиг маадырның аьдынга чоргаараан сеткилин илереткени. Чогаалдың дылының уран-чечени.

«Дөнен-Шилгим» – тыва шүлүк чогаалында малдың (аьттың) омур-хевирин

дамчыштыр кижиниң чарашсынар, чоргаарланыр сеткилдерин илереткен баштайгы чогаал.

Словарь-фразеологтуг ажыл: дөлем сыны, кастаар, аралчаалап деп сөстөрнүң уткалары.

В.Л.Эренчин «Кадарчы уруг» (1 шак).

Шүлүктүң темазы болгаш идеязы. Кадарчы уругнун омур-хевирин, ооң портредин чуруурунга детальдарны, диалогту чедимчелиг ажыглааны. Шүлүктүң дылының уран-чечени, чогаалдың умур-дузазы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: казылганныг, аланды, хеден, домурзактыг, чик деп сөстөрнүң уткалары.

В.Л.Эренчин «Тере-Хөл» (1 шак)

«Тере-Хөл» деп чогаалдың аас чогаал үндезинни. Чогаалдың жанры, композиция болгаш сюжеди. Ында кирген омур-хевирлер, оларның тус-тузунда характеристиказы. Аваның омур-хевирин: чагыг-сүмелии, угаанны. «Тере-Хөл» деп тоолдун уран-чечени. *Словарь-фразеологтуг ажыл:* сиилиңер, кыйгыртыгышкын, энчектелген, Мооду, мойналык, Тере-Нуур деп сөстөрнүң уткалары болгаш сөзүглелде ажыглалы.

Е.Т. Танова «Кара-Бай» (чогаалдан үзүндү) (3 шак).

«Кара-Бай» деп чогаалдың тематиказы, идеязы, бижиттинген үезиниң идеологиязы. Кол маадырның омур-хевирин, прототиви. Чогаалда өг-бүле, амыхуунун болгаш ниитилел айтырыгларынуран-чечен чурааны. Романның дылының уран-чечени.

В.С. Серен-оол «Өгже чалалга» (1 шак).

Шүлүктүң тема, идеязы. Лириктиг маадырның Өгге ынакшылын, хүндүткелин илереткен мөгейи. Өг болгаш өртемчей деп билиишкиннерниң харылзаазын философчу чурааны. Шүлүктүң тургуузуунун онзагайы, строфиказы. Дылының уран-чечени: эпитеттерни, деңнелгелерни болгаш өске-даа чурумалдыг аргаларны ажыглаанының чедимчелии. *Словарь-фразеологтуг ажыл:* хараача, дүндүк, өлчейлиг хүн, бөгеже, базырыг, кожалаң, сарыктыра салып кагган деп сөстөрнүң болгаш сөстөр каттыжыгышкыннарының уткалары болгаш сөзүглелде ажыглалы.

Немелде номчулгага сүмелзэн чогаалдар: О.К Саган-оол «Баян-Таланың кижизи». С.С.Сүрүн-оол «Кижиниң намдары». А. А.Даржай «Өгге йөрээл». А.К.Үержаа «Артыжап көр». А.Адаров «Көшкүн чон бис».

V-кү кезээ. Часпас дизе, хая көрүн...

А.А. Даржай «Оңгар» (2 шак)

«Оңгар» деп тоожунун тематиказы, идеязы. Репрессия темазын чырытканы. Тоожуда омур-хевирлер. Боражыктың омур-хевирин. Оңгарның омур-хевирин дамчыштыр кол

маадырның психологтуг байдалын чедимчелиг чурааны. Тоожуда ниитилел, өг-бүлө, кижилерниң хууда харылзааларын чергелештир көргүскени. Тоожунуң дылының уран-чечени. Чогаалдың адының символиктиг утказы. *Словарь-фразеологтуг ажыл*: сайыт, даалга, чажыт, даңгырак, чогуур черлер, доскуул, күүседикчи сагылга-чурум, эде тургустунуушкун, сектер, дайзыннарны агартып эгелээн үе, Онза суд, ырмазыраар, «контрлар», «Улуг дүн» деп тоол-чугаа деп сөстөрниң уткалары, сөзүглелде ажыглалы.

А.А. Даржай «Он рубль» (1 шак)

Чечен чугааның темазы, идеязы. Серин кадайның болгаш оглу Мөнгүн-оолдуң омур-хевирлерин дамчыштыр ада-ие болгаш ажытөл аразында харылзаазын илереткени. Аваның аарыының дугайында бодалдарында, оглунга адрестээн монолог чугаазында оон иштики сагыш-сеткилин, психологтуг байдалын илереткени. «Он рубль» деп чечен чугааның дылының уран-чечени: эпитеттерни, деңнелгелерни ажыглааны. Чогаалдың утказын ажыдарынга, омур-хевирлер чуруурунга уран-чечен детальдарның ужур-дузазы: шаажан бузундулары, он рубль, саазын чечектер. Чогаалдың утказынга албанхерек бижиктерин кииргениниң ужур-дузазы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: эжик кастыы, ырлаар-хааржак, дээвиир, так адыштапкаш, дүндүүндөн, чевег, орнукшудар, хем бажының мөөрүктери, маанай, мортук довурак, даштыкы янчыыр деп сөстөрниң уткалары, сөзүглелде ажыглалы.

Ф.Ш. Сеглеңмей «Тын дээш демисел» (3 шак).

Чогаалчы Ф.Ш.Сеглеңмейнин чогаадыкчы ажылы. «Тын дээш демисел» деп тоожунуң утказы, тематиказы. Ук тоожуда төре херээнге, шажынга, эртем-билигге хамаарыштыр көдүргөн айтырыгларның чугулазы. Тыва чоннуң төөгүлүг кижилериниң бирээзи Монгуш Буян-Бадыргы ноянның дугайында бижээни. Тыва хуурактарның, лама башкыларның омур-хевиринге даянып, эртем-билигге чүткүлдүүн көргүскени. «Тын дээш демисел» деп чогаалдың дылының уран-чечени.

Словарь-фразеологтуг ажыл: өлбээн өл тынында, доорумбу, кешпи, камбы, чурагачы, шырылба, хамбырыма, бүүзе деп сөстөрниң уткалары болгаш сөзүглелде ажыглалы.

М.К.Өлчей-оол «Үш чүве кара», «Үш чүве дошкун», «Үш чүве дудуу» (1 шак).

Шүлүктөрниң аас чогаал үндезинни. Дылының уран-чечени.

Э.Б. Мижит «Сүбедей» (2 шак).

Шүлүглелдин тема, идеязы. Чогаалдың тургузуунуң онзагайы: Сүбедейниң кыйгызы, Черниң харыызы, Сүбедей биле Чиңгис-Хаанның аразында диалог, Харыы-кыйгы (Сүбедейниң ыры). Шүлүглелде омур-хевирлер. Философчу уткалы, дылының уранчечени, кижизидикчи ужур-дузалы.

А.А. Даржай «Тыва дылым» (1 шак).

«Тыва дылым» деп шүлүктүң темазы, идеязы. Төрээн дылынга ыдыктыг хамаарылганы,

ханы ынакшылды, идегелди, бүзүрелди илереткени. Кижиниң төрөөн дылының дамыр-ханда, чоннуң төөгүзүндө, амыдыралында тудужун лириктиг маадырның өмүнээзинден уранчечен илереткени. Тыва дыл – эртине, чаагай чол, алдар-ат деп билиишкиннер. Шүлүктүң дылының уран-чечени: эпитет, метафора, диригжидилге, деңнелгелерни ажыглаанының ураны. *Словарь-фразеологтуг ажыл*: сүзүүм, сүүзүннүг, түрлүг ыры, сеткил одун, дыртым болба, дээжизинден, каңмыыл деп сөстөрниң уткалары, сөзүглелде ажыглалы.

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар: С.Тока «Дөңгүр-оол». А.Бегзин-оол «Өгбелерим сылдызы», «Чеди ада төөгүзү». О. Туң-оол «Тоолзуг оранда».

Шээжилээр чогаалдар Шүлүк чогаалындан: С.А.Сарыг-оол «Саны-Мөге» (үзүндү), С.Б. Пюрбю «Чечек» (үзүндү), «Кызыл кош», «Хайыракан», В.Л. Эренчин «Дөнен-Шилгим», «Кадарчы уруг», В.С. Серен-оол «Өгже чалалга», М.К. Өлчей-оол «Үш чүве кара», «Үш чүве дошкун», «Үш чүве дудуу» (шилилге-биле), А.А. Даржай «Тыва дылым», Э.Б. Мижит «Сүбедей» (үзүндү).

Проза чогаалындан: С.А.Сарыг-оол «Белек» (үзүндү), Е.Т. Танова «Кара-Бай» (үзүндү). Шии чогаалындан: В. Ш. Көк-оол «Хайыраан бот» (монолог).

Шактар үлелгези: Шупту – 70 шак Үндезин – 52 Чогаал теориязы – 3 Класстан дашкаар номчулгага – 6 Чугаа сайзырадылгазынга – 8

9-ку класстың өөреникчилериниң кол-кол мергежилдери болгаш чанчылдары

9-ку класска тыва чогаалга кичээнгейни дараазында чүүлдерже углаары чугула: үе – чогаалчы – чогаал – номчукчу.

9-ку классты доозуп тургаш, өөреникчилерниң билир уjurлуг чүүлдери:

- тыва литератураның сайзырап келгениниң үе-чадаларын билир;
- өөрөнгөн чогаалының бижиттинген үези-биле харылзаазын билир, оларны литературлуг агымнар-биле чергелештир көөр, литературатөөгүлүг байдалды ниитилелдин амыдыралы болгаш культуразы-биле чергелештир көөр;
- чогаалдың этиктиг болгаш эстетиктиг шынарларын тодарадып билир; • чогаалдың этиктиг, философтуг, социал-төөгүлүг проблематиказын тодарадып билир;
- аңгы-аңгы жанрның чогаалдарын утка-шынар талазы-биле ылгап билир;
- чогаалдың уран-чечен онзагайын барымдаалап долу сайгарылгазын кылыр;
- өөрөнгөн чогаалын бот тускайлаң үнелээрге, литература төөгүзүнүн барымдааларын база литература теориязының айтырыгларын ажыглап билир; • чогаалды аяанныг номчуп билир (номдан база шээжи-биле);
- аңгы-аңгы жанр-хевирлерниң чогаалдарынга шын делгеренгей харыыны

тургузуп, сөзүглелдин утказын чугаалаарының бүгү аргаларын билир;

- бижимел ажылдарның бүгү хевирлерин күүседир, чогаадыгларның янзы-бүрү хевирлерин бижип билир;

- словарьлар, энциклопедиялар болгаш янзы-бүрү немелде материалдар-биле ажылдап билир.

Өөредилге-тематиктиг план

№	Өөредир кезектер	Ниити шагы
1	Кирилде кичээл. Тыва литератураның төөгүзү. Тыва улустуң аас чогаалы болгаш литература	3
2	I-ги кезээ. Мөңгө даштың сарыны...	7
3	II-ги кезээ. Таңды, Саян – ийи сынның аразынга...	22
4	III-кү кезээ. Дайын дээрге дарызыг чыт...	7
5	IV кезээ. Тос-ла чүзүн малымайны...	7
6	V-кү кезээ. Часпас дизе, хая көрүн...	10
7	Түңнел кичээл	1

9-ку класстың тыва чогаал кичээлдеринин календарь-тематиктиг планы

№	Өөренир темазы	Шагы	Ай-хүнү	
			План езугаар	Хүннүн эдилгези
1	Кирилде кичээл. Литература- уран чүүлдүн бир хевири. Литератураның төөгү-биле сырый холбаазы	1		
2	Тыва литератураның укталган дөстери, тывылганы болгаш баштайгы базымнары. Тыва литератураның баштайгы чогаалчылары.	1		
3	Тыва чечен чогаалдың үе-чадалары болгаш хөгжүлдө-сайзыралы	1		
4	I кезээ. Мөңгө даштың сарыны... Тыва чогаалда бурунгу бижимел тураскаалдарның туружу, оларның тургузуу болгаш тематиказы. Күлтегинге тураскааткан	1		

	биче бижик.			
5	«Күлтегин-бурунгу маадыр» «Күлтегин»	1		
6	«Ю.Кюнзегеш- базырыктар ыраажызы». «Означенное суурдан тывылган тураскаал» деп шүлүктө дайынчы маадыр Күш-күлтутуктун омур-хевири шүлүкчүнүн диригжиткени	1		
7	Ю. Кюнзегеш «Көк-Эл». Чогаалда төөгү-патриоттук теманы шүлүкчүнүн көдүргени	1		
8	Ю.Кюнзегеш «Багырның хылыжы» Балладаның тема, идеясы болгаш дылының уран-чечени. Символиктиг детальдың омур-хевириниң умур-утказы	1		
9	«Бурун өгбө шүлүкчүнүн караа чаштыг...» А.Даржай «Бурунгунун изи-биле»	1		
10	«Чевег поэзиязының эзининге бөөлдеткеш...» И. Иргит «Көжээ дажы»	1		
11	Ч.С. Чогаадыг «Төөгүнүн тураскаалдары»	1		
12	II кезээ. Таңды, Саян – ийи сынның аразынга... «Албан-херек аайы-биле...» С.Тока «Каргыга чорааным»	1		
13	Литературлуг теория. Очерк дугайында билиг	1		
14	КДН Донгак Барыкаан «Марттың сези»	1		
15	С.А.Сарыг-оол – тыва литератураның классиги. «Саны-Мөге» деп чогаалда бөдүүн арат кижиниң салым-чолун уран-чечен көргүскени	1		
16	«Салым кадыын чүктеп эрткен». С.Сарыг-оол «Саны-Мөге» I кезээ Човалаңның дөвүнчүү	1		
17	Саны-Мөгениң «салым-чолунун эргилдези» II кезээ «Чолдун бедик чадазы»	1		
18	Ч.С Чогаадыг «Чолдун бедик чадазы»	1		
19	М. Идам-Сүрүн «Союспаң» Чогаалда эр кижиниң мөзү-шынарын көргүскениниң онзагайы	1		
20	Чогаал теориязы. Баллада дугайында билиг.	1		
21	С.Пюрбюнүн «Чечек» деп чогаалы – тыва литератураның бирги шүлүглели			
22	С.Пюрбюнүн «Чечек» деп чогаалында эрги шагда аныяк-өскенниң салым-чолу	1		
23	«Чечек» деп шүлүглелдин кол-кол омур-хевирлери	1		
24	«Чечек» деп шүлүглелдин уран-чечен дылы	1		
25	Ч.С Чогаадыг «Чечек- мерген угаанныг маадыр»	1		
26	С.Пюрбю «Кара-Суг» Тема, идеясы	1		

27	С.Пюрбю «Хайыракан» Тема, идеязы	1		
28	З.Намзырай «Аяк хээлиг Тыва чуртум».Шүлүкчүнүң төрөөн чурт темазынга бижиттинген шүлүктери, оларның аян-хөөнү, уран-чечени	1		
29	Н.Куулар «Аңнаашкын соонда болчаг» Тема, идеязы	1		
30	Н.Куулар «Аңнаашкын соонда болчаг» Урандай биле Аялзының ынакшылының ыдыктыг күжү	1		
31	В.Көк-оол-тыва драматургияның эгелекчизи. «Хайыраан бот»- баштайгы шии чогаалы	1		
32	В.Көк-оол «Хайыраан бот»- Шаандагы Тывага херээжен кижиниң салым-чолун көргүскени	1		
32	В.Көк-оол «Хайыраан бот» Кол маадыр Караның тура-соруктуу, дидими	1		
33	В.Көк-оол «Хайыраан бот» -өлүм чок чогаал	1		
34	Ч.С Чогаадыг «Кара-тура-соруктуг, ынакшылга бердинген маадыр»	1		
35	Чогаал теориязы. Трагедия дугайында билиг	1		
36	III-кү кезээ. Дайын дээрге дарызыг чыт... С.Пюрбю «Тулчуушкунче»	1		
37	С.Пюрбю «Кызыл кош»	1		
38	С.Сарыг-оол «Белек»	1		
39	Хаяжык- ажилчын аңгының баштайгыларының бирээзи	1		
40	Дайынчы белек- өг-бүлениң өндүр сеткили, чаңгыс эвиниң демдээ	1		
41	Ч.С. Чогаадыг «Адыгжы-бичии аңчы»	1		
42	О.К.Саган-оол «Арат чоннуң мурнундан» Темазы, идеязы	1		
43	О.К.Саган-оол «Арат чоннуң мурнундан» Уран-чечени, дылы	1		
44	IV кезээ. Тос-ла чүзүн малымайны... В.Л.Эренчин «Дөнен-Шилгим»	1		
45	В.Л.Эренчин «Кадарчы уруг»	1		
46	Е.Т.Танова «Кара-Бай»	1		
47	Е.Т.Танова «Кара-Бай» деп чогаалда өг-бүлениң ролю. Херээжен омур-хевирлер.	1		
78	Е.Т.Танова «Кара-Бай» деп чогаалда репрессия чылдарының таарымча чок уржуктарын ажитканы	1		
49	Ч.С.Чогаадыг «Чогаалда өг-бүлө темазын чырытканы»	1		
50	В.С.Серен-оол «Өгже чалалга»	1		
51	V-кү кезээ. Часпас дизе, хая көрүн...	1		

	А.А.Даржай «Оңгар»			
52	А.А.Даржай «Оңгар»	1		
53	А.А.Даржай «Он рубль»	1		
54	И.Салчак «Ава» деп гравюра-биле ажыл	1		
55	Ф.Ш.Сеглеңмей «Тын дээш демисел»	1		
56	Ф.Ш.Сеглеңмей «Тын дээш демисел»	1		
57	Чогаалда төре херээ, шажын, эртем-билигге хамаарыштыр айтырыгларның чугулазы	1		
58	Ч.С.Чогаадыг «Буян-Бадырғы – бурунгаар көрүштүг өгбевис»	1		
59	М.Өлчей-оол «Үш чүве кара», «Үш чүве дошкун», «Үш чүве дудуу»	1		
60	Э.Б. Мижит «Сүбедей» Темазы, идеязы	1		
61	Э.Б. Мижит «Сүбедей» Чогаалдын философчу уткалыы, кижизидикчи ужурдузазы	1		
62	Ч.С. Чогаадыг «Сүбедей-эрес-дидим маадыр»	1		
63	А.А. Даржай «Тыва дылым»	1		
64	Аянынг номчулга	1		
65	С.Тока «Дөңгүр-оол»	1		
66	С.Тока «Дөңгүр-оол»	1		
67	С.Тока «Дөңгүр-оол»	1		
68	Чыл дургузунда өөрөнгөн чогаалдарынга катаптаашкын	1		

Ажыглаар литература:

1. Б. К.Будуп. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. Кызыл,2010.
2. Д. Ч. Сүндүп. Тыва улустуң аас чогаалын школаларга өөредириниң методиказы. Кызыл, 1992.
3. Е.Т.Чамзырын. Этнопоэтические особенности тувинской детской прозы. Кызыл, 2009.
4. Матпаадыр. Уругларга аас чогаалы. Кызыл, 2006.
5. С. С. Комбу. Тувинская литература. – Новосибирск: Наука, 2012.
6. Тувинские народные сказки (Сост. З.Б.Самдан).-Новосибирск: ВО «Наука», Сибирская издательская фирма, 1994.
7. Тыва Республиканың чогаалчылары. (М.Б.Ховалыг тургускан. Кызыл, 2000)
8. Тываның чогаалчылары – Писатели Тувы. (М.Б.Ховалыг тургускан. Кызыл, 2001)
9. Тыва улустуң тоолдары. Кызыл, 2012.
10. Тыва тывызыктар (Г.Н.Курбатский тург.-н.). Кызыл, 2002.
11. Тыва улустуң тывызыктары. (А.Т.Дугаржап чыып тург.-н.). Кызыл, 2011. болгаш о.ө.
12. «Тыва чогаал 9» К., 2017. Авторы-составители: М.А. Кужугет, Л.Х. Ооржак

Словарьлар:

1. Б.И. Татаринцев. Этимологический словарь тувинского языка. Том 1 (А-Б). _ Новосибирск: Наука, 2002.
2. Б.И. Татаринцев. Этимологический словарь тувинского языка. Том II. (Д, Е, И, Й). _ Новосибирск: Наука, 2003.
3. Б.И. Татаринцев. Этимологический словарь тувинского языка. Том III. (К, Л). _ Новосибирск: Наука, 2004.
4. Б.И. Татаринцев. Этимологический словарь тувинского языка. Том IV. (М, Н, О, Ө, П). _ Новосибирск: Наука, 2008.
5. Б. К. Ондар. Топонимический словарь Тувы. _ Кызыл: ТКИ, 2007.
6. Краткий словарь литературоведческих терминов. Под ред. Л.И.Тимофеева, С.В.Тураева. _ М.: Сов.энциклопедия, 1984.
7. С.И. Ожегов. Толковый словарь русского языка. _ М.: Русский язык, 1988.
8. Тыва дылдың тайылбыр словары. Том 1. (А-Й). _ Новосибирск: Наука, 2003.
9. Тыва дылдың тайылбыр словары. Том 1. (К, М). _ Новосибирск: Наука, 2004
10. Тыва-орус словарь. _ М.: Сов. энциклопедия, 1968.
11. Я.Ш. Хертек. Тувинско-русский фразеологический словарь. Кызыл: ТКИ, 1975
12. Я.Ш. Хертек. Русско-тувинский фразеологический словарь. Кызыл, 1976

